

حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران (مطالعه تطبیقی شباهت‌ها و تفاوت‌ها)

محمدرضا زمانی درمزاری

گروه حقوق، واحد بین‌المللی کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران.

Emial : zamani.i.legal.institute@gmail.com

سید قاسم زمانی (نویسنده مسئول)

استاد مدعو، گروه حقوق، واحد بین‌المللی کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران؛ استاد، گروه حقوق عمومی و بین‌الملل، دانشکده حقوق و

علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

zamani@atu.ac.ir

رضا موسی‌زاده

استاد، گروه روابط بین‌الملل، دانشکده روابط بین‌الملل، وزارت امور خارجه، تهران، ایران.

rmousazadeh88@gmail.com

چکیده

حق دسترسی به وکیل به‌عنوان حق اساسی و بنیادین در حقوق بین‌الملل کیفری و نظام قضایی ایران و معیار تضمین دادرسی عادلانه به شمار می‌رود. شناسایی این حق به‌مانند تحدید آن در آنها یکسان نبوده و متفاوت هست. پرسش مقاله آن است که حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران چگونه است؟ و شباهت‌ها و تفاوت‌ها بین آنها چگونه است؟ و با روش تحلیلی و تطبیقی در مقام پاسخ بدان و تبیین شمول و قلمرو آن حق در دادرسی کیفری است. یافته‌های مقاله بیانگر تفاوت در الگوهای شناسایی و تحدید حق فوق، باوجود شباهت‌های بین آنهاست و علیرغم شناسایی آن حق؛ حق مزبور در قوانین عادی ایران، به اشکال گوناگون و به‌کرات، محدود گردیده است. تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق کیفری ایران برخلاف حقوق بین‌الملل کیفری دارای تفاوت‌های اساسی بوده که حکایت از تفاوت مبنایی در الگوی شناسایی و شمول و تحدید آن حق دارد. شناسایی و تضمین حق دسترسی به وکیل خودگزین، زمینه‌ساز دادرسی عادلانه و تحدید آن سبب ناعادلانه بودن دادرسی می‌گردد که بایسته بازنگری در الگوی تضییق حق دسترسی به وکیل و حرکت به‌سوی الگوی دادرسی عادلانه و دسترسی به عدالت کیفری است.

کلیدواژه : حق دسترسی به وکیل، حق دفاع، حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران

حقوق بین‌الملل کیفری^۱ از زمره رشته‌های حقوق بین‌الملل عمومی و مرتبط با آن از جنبه بین‌الملل کیفری آن به شمار می‌رود که بر مبنای آن، اصول کلی حقوق کیفری شناسایی می‌گردد.^۲ بسیاری از محورهای حقوق بین‌الملل کیفری پیش از تصویب اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی در کنفرانس رم (۱۹۹۸)^۳ به‌عنوان مصادیق حقوق بشر در میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶) شناسایی گردید که الزامات حقوقی مقرر در مواد ۱۴ و ۱۵ آن میثاق (ICCPR, 1966: Article 14-15)، حق دسترسی به وکیل و حق دسترسی به عدالت برای همه^۴، از زمره مهمترین اصول حقوقی در دادرسی کیفری به شمار می‌رود. با پیدایی دکتترین حقوق بشر در نیمه دوم قرن بیستم^۵، زمینه شکل‌گیری دادگاه کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق (۱۹۹۳) و رواندا (۱۹۹۴)^۶ و گسترش قواعد مربوط به مسئولیت کیفری بین‌المللی افراد^۷ فراهم شد^۸ و حق دادرسی عادلانه و تضمین آن در

^۱ International Criminal Law (ICL)

^۲ شناسایی اصول کلی حقوق کیفری، از جمله، اصل قانونی بودن جرم و مجازات، عطف به ما سبق نشدن، اصل براءت، حق سکوت، حق داشتن وکیل و ممنوعیت تعقیب و محاکمه مجدد و حق متهم به جبران خسارت در دیوان کیفری بین‌المللی :

Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), Article 23,32,55,67 and ICC Rules of Procedure and Evidence : ICC-PIDS-LT-02-002/13 Eng,2013, Article 20-32, (2013), available at : last visited on March 20,2023, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RulesProcedureEvidenceEng.pdf>

^۳ حقوق بین‌الملل کیفری بر رفتار دولت‌ها تمرکز نمی‌کند، بلکه مسئولیت کیفری فردی را تعیین می‌کند و اساسنامه رم (۱۹۹۸) در تجویز و تشکیل دادگاه کیفری بین‌المللی (ICC)، از زمره منابع حقوق بین‌الملل کیفری به شمار می‌رود. ر.ک:

International criminal law (ICL), *International Criminal Court*, The Hague | The Netherlands,(1998), available at : last visited on March 20,2023,www.icc-cpi.int

^۴ Access to Justice for All

^۵ درباره «جهانی شدن حقوق بشر» (The globalization of human rights) و «انسانی شدن حقوق بین‌الملل» (The Humanization of International Law) ر.ک : مهناز گودرزی و محمد کفاش نیری، «جهانی شدن حقوق بشر: فرهنگ صلح و روابط بین‌الملل»، *دو فصلنامه حقوق بشر*، ۱۴، (شماره پیاپی ۲۷)، ۱ (۱۳۹۸)، ۱۹-۴۲ و :

Theodor, Meron. *The Humanization of International Law* (The Hague Academy of International Law), *Martinus Nijhoff Publishers*, Vol. 3, last visited on August 13, 2023, <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r32567.pdf> and United Nations University (UNU), *The globalization of human rights*, United Nations University Press, 2003, 1-217, last visited on August 13,2023, <https://collections.unu.edu/eserv/UNU:2430/ebary9280810804.pdf>

^۶ the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 1993 and the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), 1994

^۷ مهدی، مومنی، *حقوق بین‌المللی کیفری*، چاپ سوم (تهران: انتشارات شهر دانش، ۱۳۹۶)، ۲۸. تحولات مربوط به دادرسی‌های کیفری بین‌المللی در قرون نوزدهم و بیستم و در دیوان کیفری بین‌المللی (ICC) بیانگر روند رو به تکامل و جهت‌گیری‌های متمایز نظام کیفری بین‌المللی از حیث پذیرش اصول قانونی بودن جرایم و مجازات‌هاست. درباره فرایند تکامل و چگونگی پذیرش اصول قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها در دادرسی‌های کیفری بین‌المللی در طول تاریخ تحولات حقوق بین‌المللی کیفری از دادگاه‌های نسل اول تا دیوان کیفری بین‌المللی کیفری ر.ک : مهدی مومنی، «اصول قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها در دادرسی‌های کیفری بین‌المللی»، *مجله حقوقی بین‌المللی*، ۵۵ (۱۳۹۵)، ۱۸۴-۱۵۹، Doi: 10.22066/cilamag.2016.23528.

^۸ درباره «ماهیت شخصی مسئولیت کیفری بین‌المللی» در ماده ۲۵ اساسنامه دیوان رم ر.ک : «ماهیت شخصی مسئولیت کیفری فردی و اساسنامه ICC»، ترجمه میثم نوروزی، *حقوق ملل*، ۲۲ (۱۳۹۵)، ۲۸۵-۲۹۸

^۹ تشکیل دادگاه‌های نورمبرگ و توکیو در نیمه قرن بیستم برای تعقیب و مجازات مرتکبین جرائم علیه صلح و امنیت بین‌المللی، تقارن زمانی و موضوعی از حیث لزوم تعقیب و محاکمه مرتکبین جرائم بین‌المللی و ضرورت رعایت الزامات حقوق بشری در محاکمات کیفری بین‌المللی موجب توسعه ادبیات حقوق بشر شد که «حق دسترسی به وکیل» از زمره حقوق اساسی و بنیادین آن به شمار می‌رود (حسین میر محمد صادقی، پیشین، ۵۲ و ر.ک : امید رستمی

غازانی، *حق برخورداری از وکیل در محاکمات کیفری بین‌المللی*، *مجله حقوقی دادگستری*، ۷۷، ۸۳ (۱۳۹۲)، ۸۷-۶۲، Doi : 10.22106/jlj.2013.10819

مواد ۲۰ و ۲۱ اساسنامه دادگاه ویژه یوگسلاوی سابق و مواد ۱۹ و ۲۰ اساسنامه دادگاه ویژه رواندا شناسایی گردید^{۱۰}، لکن با توجه به موقتی بودن دادگاههای مزبور و ضرورت ایجاد یک دادگاه کیفری بین‌المللی دائمی موجب تشکیل و شکل‌گیری دیوان کیفری بین‌المللی شد (Rome Statute of the International Criminal Court, 1998: Article 6-8)

رویدادهای حقوق بین‌الملل کیفری، بویژه بعد از جنگ‌های جهانی اول و دوم و لزوم پیشگیری از تکرار مجدد جنایات بشری و ضرورت تعقیب مرتکبین آنها سبب تحول تدریجی آیین دادرسی کیفری و شناسایی قواعد دادرسی کیفری مانند «حق بر دادرسی عادلانه» و «حق دسترسی به وکیل» به‌عنوان معیار تضمین آن در ادبیات حقوق بین‌الملل گردید (زمانی درمزاری، ۱۳۹۷: ۳۱۰) و با شناسایی در حقوق بین‌الملل کیفری به‌عنوان مبنای حقوقی دادرسی عادلانه در نظام حقوقی ملی راه یافت.^{۱۱} بر این مبنا، حق دادرسی عادلانه با پیدایی دیوان کیفری بین‌المللی به‌عنوان نخستین نهاد مهم بین‌المللی برای محاکمه جرائم بین‌المللی در آستانه قرن ۲۱ در راس شاخصه‌های مشروعیت آن قرار گرفت (رستمی غازانی، ۱۳۹۲: ۷۵-۷۴) که نظر به اهمیت نقش وکیل در دادرسی‌های جزائی؛ حق داشتن وکیل به عنوان یکی از حقوق اساسی متهم در دادرسی در اسناد حقوق بین‌الملل بشر تضمین گردید و در اساسنامه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی، دیوان کیفری بین‌المللی (The Rome Statute of the International Criminal Court, 1998: Article 67) و رویه‌های قضایی آنها به‌عنوان یک حق بشری لازم نسبت به متهم در دادرسی‌های کیفری بر شمرده شد و عدم رعایت آن نیز از سوی کمیته حقوق بشر به‌عنوان «نقض ماده ۱۴ میثاق» به شمار رفت (Jeremy MC, 2009: 219 and U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007).

دیوان کیفری بین‌المللی با توسعه ادبیات حقوق کیفری بر ضرورت شناسایی حق بر دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل تأکید کرد و حق دادرسی عادلانه را در سطح بین‌المللی به عنوان یک حقوق اساسی بشر نیز مورد شناسایی قرار داد. حق دفاع در رسیدگی‌های قضایی به‌عنوان یکی از حقوق مربوط به دادرسی عادلانه در دادگاه‌های کیفری بین‌المللی به شمار رفت و دادگاه‌های مزبور نیز دارای نقش اساسی در ترویج احترام به حقوق دادرسی عادلانه، از جمله حق دسترسی به وکیل در رسیدگی‌های قضایی آن بوده‌اند که با شناسایی حق دسترسی به وکیل در رسیدگی‌های قضایی در حقوق بین‌الملل کیفری در راستای شناسایی و تضمین تدریجی حقوق متهم در پرتو دادرسی‌های کیفری اقدام گردید و حق دفاع متهم و حق دسترسی به وکیل نیز به‌عنوان یکی از حقوق مربوط به دادرسی عادلانه مورد تأکید قرار گرفت (OHCHR, 2023: 1-3) و ترتیب مشابهی در حقوق کیفری ایران شناسایی گردید.

حقوق کیفری نیز به‌عنوان شاخه‌ای از حقوق عمومی به انواع جرائم و چگونگی مجازات آنها می‌پردازد و مبتنی بر منابع حقوقی گوناگون و اصول دادرسی کیفری متعدد می‌باشد^{۱۲} که «حق دفاع» و «حق دسترسی به وکیل» از زمره آنها به شمار می‌روند.^{۱۳} قانونگذار ایرانی نیز حق دسترسی به وکیل در دادگاه‌ها را به‌عنوان یک اصل اساسی در اصل سی و پنجم ق.ا.ا. شناسایی نمود و آنرا به‌عنوان حق اساسی و الزام قانونی در دادرسی بر شمرد و با اطلاق آن حق به همه اصحاب دعوا و حتی، شمول آن نسبت به اتباع خارجی در راستای حق دادخواهی (اصل سی و چهارم)؛ هر گونه تحدید احتمالی آن حق نسبت به شهروندان ایرانی و غیر

^{۱۰} اساسنامه دیوان رواندا متأثر از اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق بود و حق محاکمه عادلانه و معیارها و تضمین‌های ضروری آن، موضوع مواد ۲۰ و ۲۱ اساسنامه دادگاه ویژه یوگسلاوی سابق، به ترتیب در مواد ۱۹ و ۲۰ اساسنامه دادگاه ویژه رواندا نیز شناسایی گردید:

Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 1993, Article 20 and 21

Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), 1994, Article 19 and 20

^{۱۱} پیدایی و پویایی حق بر دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل در دیوان کیفری بین‌المللی مبتنی بر یک روند تکاملی بود که نقطه آغاز آن، حقوق و تضمین‌های مقرر در مواد ۱۴ و ۱۵ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به شمار می‌رفت و حق دسترسی به وکیل بتدریج، در رسیدگی‌های قضایی در حوزه‌های مختلف حقوق بین‌الملل در زمره حقوق مسلم و اساسی افراد شناخته شد (مصطفی فضائی، پیشین، ۱۵۸-۱۵۷).

^{۱۲} اصل قانونی بودن جرائم و مجازات‌ها، اصل عطف به ماسبق نشدن قوانین جزایی ماهوی، اصل تفسیر مضیق قوانین کیفری، اصل تساوی مجازات‌ها، اصل شخصی بودن مجازات‌ها، اصل براءت متهم یا فرض بی‌گناهی، اصل (حق) دفاع و دسترسی به وکیل، از زمره اصول دادرسی کیفری به شمار می‌روند.

^{۱۳} اصل سی و پنجم ق.ا.ا.، ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا (۱۳۷۰)، مواد ۲، ۴۸، ۱۹۰ و ۶۲۵ ق.ا.د.ک.

ایرانی را در رسیدگی های قضایی منع کرد تا موجبات دادرسی عادلانه با ایجاد امکان دسترسی ارادی به وکیل خودگزین و تکلیف دولت به فراهم کردن دسترسی به آن نسبت به افراد فاقد توانایی (اصل سی و پنجم) و شناسایی توامان آن حق در قوانین عادی بر تضمین آن تاکید گردد (زمانی درمزاری، ۱۳۹۵: ۵۵-۵۴) و حتی، سلب آن از سوی دادگاه وفق تبصره ۲ ماده واحده انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا (۱۳۷۰) از موجبات بی اعتباری رای دادگاه بر شمرده شد. با این حال، حقوق کیفری ایران، علیرغم شناسایی صریح و بدون قید حق دسترسی به وکیل در قانون اساسی و شناسایی توامان آن در قوانین عادی به مانند حقوق بین الملل کیفری، همراه با تحدید مکرر حق دسترسی به وکیل در تبصره ۱ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا (۱۳۷۰)، ماده ۱۲۸ ق.آ.د.ک. (۱۳۷۸)، ماده ۶۲۵ الحاقی ۱۳۹۳ و تبصره ماده ۴۸ اصلاحی آن (۱۳۹۴) و تجویز «دادگاههای ویژه با آیین دادرسی افتراقی»^{۱۴} مقرر بوده و دارای تفاوت های حقوقی اساسی با آن می باشد.

پژوهش های منتشره از حیث پیشینه مقاله نوعاً مرتبط با حق دادرسی عادلانه و حق دفاع در دادرسی کیفری، رویه های قضایی و نظرات کمیته حقوق بشر بوده است و کمتر شامل رویدادهای حقوقی و بین المللی به روز مطروحه در این مقاله تا تاریخ ۱۴۰۵/۲/۳۱ (۲۱ می ۲۰۲۶)^{۱۵} و مطالعه تطبیقی آن از حیث شباهت ها و تفاوت های حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل کیفری و حقوق کیفری ایران می باشند. کتاب های فارسی منتشره به مانند رساله ها و پایان نامه های دانشگاهی با وجود مطالعه کلی حق دسترسی به وکیل و تحدید آن حق فاقد مطالعات پژوهشی و تطبیقی به روز نسبت به رویدادهای حقوقی جدید آن در

¹⁴ Special courts

¹⁵ گزارش گزارشگر ویژه سازمان ملل متحد در مورد «اقدامات قهری یکجانبه، تحریم ها و دسترسی به عدالت» در سال ۲۰۲۴ (۱۴۰۲)، «گزارش جدید گزارشگر ویژه سازمان ملل در مورد استقلال قضات و وکلا با عنوان «بدون دفاع - گزارشی از وضعیت وکلا و کانون های وکلا در ایران، چالش ها و توصیه ها» در نوامبر ۲۰۲۵ (آبان ۱۴۰۴)، تصویب «قطعنامه شورای حقوق بشر سازمان ملل متحد درباره اعتراضات سراسری ایران در دی ۱۴۰۴، تحدید حق دسترسی به وکیل و نقض حق بر دادرسی عادلانه» در تاریخ ۲۳ ژانویه ۲۰۲۶ (۳ بهمن ۱۴۰۴)، صدور قطعنامه اتحادیه اروپا در وضعیت مشابه در ۲۲ ژانویه ۲۰۲۶ (۲ بهمن ۱۴۰۴)، «بیانیه مشترک نهاد های بین المللی حقوقی در محکومیت محدودیت دسترسی به وکیل و بازداشت وکلا در ایران» در اثنای اعتراضات سراسری در ایران در ۱۰ فوریه ۲۰۲۶ (۲۱ بهمن ۱۴۰۴)، تحولات مرتبط با تحدید حق دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران، انعکاس مکرر مراتب در شورای حقوق بشر سازمان ملل متحد با تصویب و تشکیل کمیته حقیقت یاب بین المللی در آن و گزارش منتشره آن در روز جهانی زن در ژنو ۸ مارس ۲۰۲۴ یا ۱۸ اسفند ۱۴۰۲، دعوای دولت فرانسه علیه دولت ایران در دیوان لاهه در می ۲۰۲۵ در طرح ادعای نقض حق حمایت کنسولی نسبت به سیسیل کولر و ژاک پاریس (دو نفر از شهروندان فرانسوی بازداشت شده در ایران) در می ۲۰۲۲، تحولات پس از جنگ اسفند ۱۴۰۴ در ایران و قطع سراسری اینترنت در مدت بیش از سه ماه و ۲۰۰۰ ساعت از حیث تحدید دسترسی آزاد به اطلاعات و انتشار آن و تحدید حق دسترسی به وکیل (طولانی ترین سابقه قطع اینترنت در جهان)، از جمله موضوعات جاری و به روز مرتبط با مقاله در حقوق بین الملل بشر و نظام قضایی ایران مطالعه شده است. ر.ک :

OHCHR. **Special Rapporteur on unilateral coercive measures, Sanctions and access to justice**, 2025

OHCHR. Margaret, Satterthwaite. **UN Special Rapporteur on the Independence of Judges and Lawyers, The Centre for Supporters of Human Rights (CSHR), No Defence A Report on the Status of Lawyers and the Bar Associations in Iran, Challenges and Recommendations**, November 2025 Special Report.

EP resolution of 22 January 2026 on the brutal repression against protesters in Iran (2026/2565(RSP), 2026.

OHCHR. A/HRC/S-39/L.1, **The situation of human rights in the Islamic Republic of Iran, especially in the context of the repression of nationwide protests starting on 28 December 2025**, Geneva 23 January 2026.

Protect Lawers Org. **International Observatory of Lawyers at Risk : Joint Statement condemning Denial of Access to Legal Representation in Iran and the Arrest of Lawyers**. 2026.

IBAHRI. **Human rights violations in Iran : the role of lawyers**, 2024.

Lawyers for lawyers. **Lawyers' rights organisations express dismay at recent targeting of legal professionals by the US Government**, 2025 March 18, last visited on June 11, 2026.

UNHRC. **Iran : On one-year anniversary of Jina Mahsa Amini's death in custody, heightened repression of women and girls and reprisals against protesters and victims' families is deeply troubling, UN Fact-Finding Mission says**, Geneva, 14 September 2023.

UNHRC. **Statement by the Independent International Fact-Finding Mission on the Islamic Republic of Iran on the execution of protesters**, Geneva, 19 May 2023.

ICJ. **Kohler and Paris (France v. Islamic Republic of Iran)**, 16 may 2025.

NetBlocks. **Netzwerke Connectivity – Iran, Graph from NetBlocks showing network connectivity in Iran from 24 February 2026 to 21 May 2026, Mapping Internet Freedom**, 2026.

حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران بوده^{۱۶} و مقالات منتشره نیز فاقد بررسی پژوهشی به روز در مراحل گوناگون دادرسی کیفری، رویدادهای حقوقی جدید، تحدید حق دسترسی به وکیل مطالعه شده در مقاله و محور اصلی مطالعه تطبیقی مذکور در آن (شباهت‌ها و تفاوت‌ها) می‌باشند. منابع انگلیسی بیشتر در بر دارنده مطالعات کلی حق دادرسی عادلانه، حق دسترسی به عدالت کیفری^{۱۷}، مدل‌های دسترسی به وکیل^{۱۸}، رویه‌های قضایی منطقه‌ای و بین‌المللی^{۱۹} و اصول راهنمای دادرسی عادلانه^{۲۰} بوده و فاقد سابقه به روز پژوهشی موضوع مقاله می‌باشند و بر این مبنا، خلاء منابع داخلی و خارجی نسبت به آن در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران وجود دارد که با توجه به روز بودن مقاله و رویدادهای حقوقی نوین در آنها با روش تحلیلی و مبتنی بر مطالعه تطبیقی مقاله تا تاریخ مذکور (۱۴۰۴/۲/۱۵ - ۱۶ می ۲۰۲۵) اقدام شده است. انتشار این مقاله به روز که مبتنی بر یک مطالعه حقوقی نظری بر مبنای بررسی تطبیقی حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران از حیث شمول و ترتیب شناسایی حقوقی و رویه‌ای آن، مطالعه مقایسه‌ای شباهت‌ها و تفاوت‌های نظام‌های حقوقی مذکور نسبت بدان و پیامدهای مترتب بر شناسایی و تحدید آن حق با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی است، می‌تواند گامی موثر در جهت رفع خلاء پژوهشی مذکور و ترویج حقوق بشر و حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری به شمار رود.

۱- مطالعه تطبیقی وجوه اشتراک حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران :

با وجود شباهت‌ها و وجوه اشتراک آنها در شناسایی حق دسترسی به وکیل و تضمین آن و محدودیت‌های قانونی و رویه‌ای تحدید آن حق در دادرسی‌های کیفری؛ تفاوت‌های ناشی از رویکرد و کارکرد نظام‌های حقوقی مزبور، موجبات تمایز بین آنها را از حیث حق دسترسی به وکیل و تحدید آن حق فراهم می‌آورد، به گونه‌ای که تفاوت و تمایز بین آنها ناشی از رویکردهای حقوقی مربوط به حق دسترسی به وکیل و الگوهای حقوقی و رویه‌ای متفاوت می‌باشد که سبب تفاوت نسبت به آنها خواهد شد و همین مهم، بررسی و مطالعه تطبیقی حق دسترسی به وکیل و وجوه اشتراک (شباهت‌ها) و وجوه اختلاف نظام‌های حقوقی مذکور را ضروری می‌نماید.

۱-۱- شناسایی حق دسترسی به وکیل

حق دسترسی به وکیل و حق دفاع متهم (ICCPR, 1966, Article 14 (3) (d) در حقوق بین‌الملل کیفری (ICCPR, 1966: Article 17 and 67 (1) d) و حقوق کیفری ایران^{۲۱}

^{۱۶} تشکیل دادگاه‌های ویژه رسیدگی بدان از شهریور ۱۳۹۷ و استمرار روند تحدید حق دسترسی به وکیل نسبت به رویدادهای اعتراضی ایران از شهریور ۱۴۰۱ تا اردیبهشت ۱۴۰۴ دائر بر انحلال شعب ویژه رسیدگی به جرایم اخلاگران در نظام اقتصادی در فرودین ۱۴۰۴ و جایگزینی آنها با شعب جدید و ادامه رسیدگی به پرونده‌های مربوطه وفق مقررات جاری و رأی وحدت رویه هیأت عمومی دیوان عالی کشور برابر بخشنامه‌های ابلاغی قوه قضاییه در اردیبهشت سال ۱۴۰۴ و رویدادهای حقوقی مربوط به «اعتراضات مدنی و اقتصادی سراسری دی ۱۴۰۴ در کشور و پس از آن» و لزوم پژوهش حقوقی جدید نسبت بدانها بعنوان «جدیدترین و آخرین رویداد حقوقی» در نظام قضایی ایران قابل اشاره می‌باشند.

^{۱۷} See : OHCHR. "The Right to a Fair Trial Part II –From Trial to Final Judgement humanrights-drug policy, Obligations arising from human rights standards", Right to a fair trial, (2023) and Icelandic Human Rights Centre, "The Right to Due Process", (2023), .op.cit

^{۱۸} Sanchez, shanell. *The Crime Control and Due Process*, (2019), BP Pressbooks ; Packer, H. *Two models of the criminal process*. 113 U. PA. L. Rev. 1: University of Pennsylvania Law Review, 113(1), (1964) ; Yerkes, M. (1969), *The limits of the criminal sanction*. by Herbert L. Packer (1968), *Loyola of Los Angeles Law Review* 176, 2(1), (1969) and Davis, A. In the U.S., concern about crime climbs to a 15-year high, (Gallup Poll, 2016)

^{۱۹} See : ICC, Jadhav Case (Inde c. Pakistan), 2017, General List No.168 ; Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v. United States of America), 2003, General N.128 ; LaGrand (Germany v. United States of America), 2001, General N.104 : <https://www.icj-cij.org/case/> and ECTHR, (Castravet v Moldova), 2007; ECTHR, (Krocher & Moller v. Switzerland), 1982 ; UNHRC, Estrella v. Uruguay, 1990 ; Eur. Court HR, (Quaranta v. Switzerland), 1991

^{۲۰} See : UNODG. *Handbook on Ensuring Quality of Legal Aid Services in Criminal Justice Processes, Practical Guidance and Promising Practices* (Vienna: UNPb, 2019).

^{۲۱} اصل سی و پنجم ق.ا.ج.ا. قانون اساسی ج.ا.ا. مواد ۱، ۳، ۵، ۴۸، ۱۹۰، ۶۲۵ ق.آ.د.ک. ۱۳۹۲ با اصلاحات و الحاقات بعدی و ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا، مصوب ۱۳۷۰

شناسایی گردید و تضمین آن حق در راستای اصل حاکمیت قانون، حق دسترسی به عدالت کیفری و حق بر معاضدت حقوقی^{۲۲} مقرر شد.^{۲۳} شناسایی تعدد وکلای مدافع در حق دسترسی به وکیل در رسیدگی‌های قضایی در بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران و آثار حقوقی سلب یا حذف حق دسترسی به وکیل و حق دفاع متهم و مسئولیت حقوقی و بین‌المللی مترتب بر آن، از دیگر وجوه مشترک در نظام‌های حقوقی مذکور بوده که در اصول و راهنمای سازمان ملل متحد و حقوق منطقه‌ای بشر نیز مورد شناسایی قرار گرفته است^{۲۴} که حق داشتن وکیل برای متهم در تمام مراحل دادرسی کیفری، از مهمترین تضمینات حقوق دفاعی متهم در آنها به شمار می‌رود.

۲-۱- شناسایی تضمین حق دسترسی به وکیل

دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری مبتنی بر شناسایی، تضمین و تعلیق ناپذیری مبنایی آن می‌باشد که با شناسایی صریح و بدون قید و شرط حق دادرسی عادلانه بر ضرورت تضمین حق دسترسی به وکیل تاکید دارد و تحدید آن حق را تنها در شرایط کاملاً استثنایی و فوق‌العاده و موقت، مورد پذیرش قرار داده است و که با وجود تجویز استثنایی و محدود آن، ضرورتاً باید حداقل‌های حقوق متهم با معیارهای دادرسی عادلانه وفق ماده ۴ میثاق تضمین گردد (ICCPR, 1966: Article 4) و آثار مترتب بر تحدید و سلب حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری؛ متضمن نقض حق دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل به‌عنوان یکی از معیارهای اساسی آن می‌باشد. اسناد حقوق بین‌الملل بشر داشتن وکیل رایگان برای متهم مُعسر را تضمین می‌کنند، لکن احراز شرایط و چگونگی تعیین وکیل تسخیری در آنها متفاوت است.^{۲۵} الزامی بودن شرکت وکیل مدافع در مراحل دادرسی کیفری به عنوان یکی از اساسی‌ترین تضمین‌های حقوق دفاعی متهم پذیرفته شده است و در جرائم دارای مجازات اعدام و سلب حیات نسبت به متهم نیز برگزاری دادرسی کیفری بدون شرکت وکیل مدافع مجاز نمی‌باشد (U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007: para.38) و حق برخورداری از وکیل در پرونده‌های جنایی در میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶) نیز تضمین شده است (ICCPR, 1966: Article 14 (3) d, b and Article 15) و با شناسایی آن در اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر (Article 14 and ECHR, 1950: Article 6) به‌مانند حقوق کیفری ایران مورد تضمین قرار گرفته است و ضمن تاکید تضمین آن از سوی کمیته حقوق بشر (U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007)؛ حق بر معاضدت حقوقی نسبت به متهم فاقد توانایی برای گرفتن وکیل نیز تضمین گردید (UN General Assembly, Resolution 67/187, 2013: 1-20).

سلب حق دفاع و دسترسی به وکیل یا عدم تفهیم آن در حقوق بین‌الملل کیفری مبتنی بر «نقض حق دادرسی عادلانه»

(U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007) و در حقوق کیفری ایران نیز موجب مسئولیت انتظامی مذکور در تبصره ۱ اصلاحی ماده

^{۲۲} ICCPR, 1966, op.cit., Article 14 (3) d, b, UDHR, Article, 10, IACHR, Article 8, ECHR, Article 6, 47, IACHR, Article 8, Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), Article 17; Article 67 (1) d and Article 63 (2) and United Nations. (2007) Human Rights Committee, General Comment No. 32, op.cit.

^{۲۳} اصل سی و پنجم ق.ا.ج.ا.، مواد ۱، ۳، ۵، ۴۸، ۱۹۰، ۶۲۵ ق.آ.د.ک. و ماده واحده حق انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا (۱۳۷۰)

^{۲۴} قطعنامه شماره ۱۸۷/۶۷ مجمع عمومی سازمان ملل متحد درباره اصول و رهنمودهای سازمان ملل متحد در مورد دسترسی به کمک‌های حقوقی در سیستم‌های عدالت

کیفری، سند مصوب سازمان ملل متحد به شماره A/RES/67/187/2012، کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی (۱۹۵۰)، ماده ۶ (۳) کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر (۱۹۶۹)، ماده ۸ (۲) (د) منشور آفریقایی حقوق بشر و مردم (OAU.CAB/LEG/67/3, 1981)، ماده ۷ (ج) منشور عرب در مورد حقوق بشر (۲۰۰۴)

^{۲۵} با این حال، برخورداری متهم از وکیل انتخابی برابر رویه دیوان اروپایی حقوق بشر تنها در جایی است که او دارایی کافی برای پرداخت حق الوکاله به وکیل وکیل داشته باشد و متهم مقصر برای تعیین وکیل معاضدت‌ی مستحق مشورت نمی‌باشد (نگ: X v. Federal Republic of Germany, European Court of Human Rights, 1977) و علیرغم شناسایی و تضمین حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری؛ شمول این حق نوعاً به مرحله محاکمه و دادگاه نسبت به متهم اختصاص دارد و کمتر به مرحله تحقیقات مقدماتی (پیش‌دادرسی) اشاره شده است:

UNHRC. Manfred Nowak, "Report of the Special Rapporteur on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, A/HRC/13/39/Add.5", Geneva: UN, 5 February 2010, paras. 104, 106 and See: OHCHR. "The Right to a Fair Trial Part II - From Trial to Final Judgement humanrights-drug policy, Obligations arising from human rights standards", Right to a fair trial, (2023), .op.cit

۱۹۰ ق.آ.د.ک. ۱۳۹۲ در مغایرت به ترتیب مذکور در تبصره ۲ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا، مصوب ۱۳۷۰ بر شمرده شد.^{۲۶} با این حال، تکلیف دولتها نسبت به حق دسترسی به وکیل و حق دادرسی عادلانه مبتنی بر شناسایی و تضمین آن حق بر مبنای «تعهد به احترام»^{۲۷}، «تعهد به حمایت» (ترویج)^{۲۸} و «تعهد به ایفاء»^{۲۹} و نیز تکلیف آنها به ارائه گزارشات دوره ای وضعیت حقوق بشر به مراجع نظارتی و بین المللی حقوق بشر می باشد ICCPR, 1966: Article 28, 40 and UNCRC, Article 43 (44) که به عنوان یک عنصر اساسی از فرایند نظارت بر حقوق بشر توسط سازمان ملل متحد نسبت به آنها به شمار می رود (United Nations General Assembly, A/RES/60/251, 2006: 1-4 and HRC, A/HRC/RES/5/1, 2007: 1-27) و مبتنی بر چهارچوب و برنامه استاندارد تعریف شده آن سازمان می باشد (UN.HCHR, Reporte 2023: 1-409).

۳-۱- تعیین مکرر حق دسترسی به وکیل

با وجود شناسایی حق دسترسی به وکیل و تضمین های حقوقی مقرر و تفاوت نسبی در ترتیب شناسایی آن حق در حقوق بین الملل کیفری (European Union Agency for Fundamental Rights, 2019: 13) و حقوق کیفری ایران؛ وضعیت تعیین حق دسترسی به وکیل در آنها به گونه ای یکسان نبوده و به جهت تفاوت در الگوهای حق دسترسی به وکیل؛ تعیین آن حق به گونه ای متفاوت و متمایز نسبت به یکدیگر است. تفاوت مزبور، نه تنها نسبت به انواع تحدیدات قانونی و حقوقی مقرر در نظام های حقوقی مزبور بوده، بلکه مبتنی بر تفاوت در قلمرو و شمول آنها و ساز و کار استناد پذیری و تضمینات حقوقی مرتبط با آنها می باشد (زمانی درمزاری، ۱۳۹۵: ۵۵) قانونگذار ایرانی شناسایی و تضمین حق دسترسی به وکیل را به عنوان یک اصل اساسی در اصل سی و پنجم ق.ا.ج.ا.^{۳۰} و معیار تضمین نظام دادرسی عادلانه بر شمرده و با وجود تعیین قانونی و رویه ای مکرر آن حق در قوانین عادی، آنرا به عنوان حق بنیادین و اساسی در اصل فوق مورد شناسایی قرار داده است. بر این مبنا، علیرغم شناسایی بدون قید و شرط حق دسترسی به وکیل خود گزین و ارادی در اصل فوق؛ قوانین عادی حقوق کیفری ایران مبتنی بر مقید کردن آن حق و تجویز مکرر تعیین قانونی حق دسترسی به وکیل^{۳۱} در راستای سیاست های تضییعی و تجویز الگوی تلفیقی حق دسترسی به وکیل در مغایرت با قواعد بین المللی حقوق بشر می باشد.^{۳۲} با این حال، شناسایی حق دسترسی به وکیل به عنوان یکی از معیارهای اصلی حق دادرسی عادلانه در حقوق بین الملل کیفری نیز ممکن است با شرایط و محدودیت هایی همراه باشد^{۳۳} و بیانگر عدم چالش ها و موانع دسترسی به عدالت نمی باشد و رویه های قضایی بین المللی و منطقه ای حقوق بشر در احراز مراتب نقض حق دسترسی به وکیل و نقض حق دادرسی عادلانه حکایت از وجود چالش ها و موانع دسترسی بدان و چالش های حقوقی و حرفه ای استقلال قضات و وکلای دادگستری در حقوق بین الملل کیفری و حقوق کیفری ایران است (قلی پور و صبوری پور، ۱۳۹۹:

^{۲۶} تبصره ۲ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا، مصوب ۱۳۷۰؛ «هر گاه به تشخیص دیوان عالی کشور، محکمه ای حق وکیل گرفتن را از متهم سلب نماید حکم صادره فاقد اعتبار قانونی بوده و برای بار اول موجب مجازات انتظامی درجه ۳ و برای مرتبه دوم موجب انفصال از شغل قضایی می باشد».

^{۲۷} Commitment to Respect

^{۲۸} Commitment to support

^{۲۹} Commitment to play

^{۳۰} تبصره ۲ ماده واحده حق انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا (۱۳۷۰)، ماده ۱۲۸ ق.آ.د.ک. (۱۳۷۸)، مواد ۶۲۵ و ۶۲۶ الحاقی ۱۳۹۳/۷/۸ و تبصره ۴۸ اصلاحی ۱۳۹۴ ق.آ.د.ک.

^{۳۱} درباره سیاست های تضییعی در الگوی دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران ر.ک: غلامرضا قلی پور و مهدی صبوری پور، پیشین، ۲۱۷-۲۱۰

^{۳۲} حق برخورداری متهم از وکیل انتخابی برابر رویه دیوان اروپایی حقوق بشر تنها در جایی است که او دارایی کافی برای پرداخت حق الوکاله به وکیل داشته باشد و متهم مقصر برای تعیین وکیل معاضدت، مستحق مشورت نمی باشد (X v. Federal Republic of Germany, European Court of Human Rights, 1977, op.cit) و ر.ک: کدهای رفتار حرفه ای در دادگاه رواندا، دیوان کیفری بین المللی و دادگاه یوگسلاوی سابق:

Abdelrahman, Afifi. "On the Scope of Professional Secret and Confidentiality : The International Criminal Court Code of Professional Conduct and the Lawyer's Dilemma", *Leiden Journal of International law*, 2007. 471

۲۲۴).^{۳۳} از اینروست که عدم رعایت حق دسترسی به وکیل و عدم تضمین موثر آن نیز از سوی مراجع نظارتی حقوق بشر به‌عنوان «نقض حق دسترسی به وکیل»^{۳۴} بر شمرده شده است.^{۳۵}

۲- مطالعه تطبیقی وجوه اختلاف در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران

وجوه اختلاف در حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران برخلاف وجه تشابه آنها، بسیار متمایز و اساسی بوده و جلوه حقوقی متفاوتی از دو نظام حقوقی مذکور بدست می‌دهد، به گونه‌ای که حقوق بین‌الملل کیفری با رویکرد مبنایی خود نسبت به حق دادرسی عادلانه و تأکید بر ضرورت تضمین مستمر و موثر آن، مبتنی بر منع هر گونه تحدید حق دسترسی به وکیل و لزوم ایجاد ساز و کار تضمین موثر دسترسی به آن بوده و تحدید آن حق را تنها در موارد استثنایی و موقت در ماده ۴ میثاق مورد شناسایی قرار داده است که مبتنی بر شرایط فوق‌العاده، موقتی و ناپایدار مذکور در آن در حقوق بین‌الملل بشر می‌باشد که نباید در مغایرت با دیگر الزامات حقوق بشری مقرر قرار گیرد یا منجر به سلب تضمین حداقل حقوق متهم در فرایند دادرسی کیفری باشد و الزاماً نیز باید مبتنی بر عدم هر گونه تبعیض نسبت به افراد بوده و به طور موقت و محدود و مقید با شرایط مطروحه در آن ماده منطبق باشد تا موجب انحراف از قواعد بین‌المللی حقوق بشر، به ترتیب مقرر در ماده ۱۴ آن میثاق و نقض حق دادرسی عادلانه و حق دفاع متهم نگردد (Australian Government, 2022: 7-8).

استثناء حقوقی و بین‌المللی مقرر در ماده ۴ میثاق بین‌المللی مذکور یا ترتیب حقوقی مذکور در ردیف ۲ ماده ۱۵ کنوانسیون حقوق کودک در تجویز محدود و موقت و استثنایی تحدید حق بر معاضدت حقوقی و قضایی (ICCPR, 1966: Article 4 and UNCRC, 1989: Article 37, 40) که ملازمه با حق دسترسی به وکیل دارد بیانگر عدم شمول و تعمیم تحدید حق مزبور نسبت به سایر وضعیت‌های حقوقی و مراحل دادرسی می‌باشد که بر مبنای آن، حق دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل نسبت به متهم به‌عنوان یک حق بشری و بنیادین نه تنها، تعلیق و تعویق پذیر نبوده و تنها به‌عنوان یک استثناء و در شرایط فوق‌العاده و محدود مقرر شده است و برخلاف قوانین عادی در حقوق کیفری ایران که مبتنی بر شناسایی مکرر و متعدد تحدید حق دسترسی به وکیل و مقید شدن آن در رویکرد تقنینی و رویه‌ای قضایی آن است؛ وضعیت مزبور در حقوق بین‌الملل کیفری، استثنایی و موقت بوده و فاقد هر گونه شمول و تسری تحدید آن حق در موارد مغایر با آن می‌باشد و همین مهم بیانگر تفاوت اساسی دو نظام حقوقی مذکور است.

۱-۲- در حقوق بین‌الملل کیفری :

^{۳۳} درباره چالش‌های دسترسی به عدالت و حق دسترسی به وکیل در فرایند دادرسی کیفری نسبت به اقشار آسیب‌پذیر در کشورها و در شرایط اضطرار بین‌المللی و پاندمی کرونا ویروس ر.ک :

European Union Agency for Fundamental Rights. “*Rights in practice : access to a lawyer and procedural rights in criminal and European arrest warrant proceedings*”, 2019, 1-74 ; T.Kamminga, Menno, “Challenges in International Human Rights Law”, Volume III, Maastricht University -Faculty of Law, 2014 ; P. Routledge, Black, Samantha, *International Law Right to Timely and Confidential Access to Counsel*, Lawyers' Rights Watch Canada, 2017 and Teremetskyi, Vladyslav ; Duliba, Yevheniia and Drozdova, Olena. (2021). “Access to Justice and Legal Aid for Vulnerable Groups : New Challenges Caused by the Covid-19 Pandemic”, *Journal of Legal, Ethical and Regulatory, Issues*, Western Ukrainian National University, Vol : 24 Issue : 1S

^{۳۴} DENG, Hu. “International Human Rights Law and the Advancement of the Right to a Fair Trial in China”, *FICHL Policy Brief*, (2016) 69,3

^{۳۵} عدم دسترسی به وکیل و تحدید آن بعنوان نقض اشکال گوناگون آن حق وفق ماده ۱۴ میثاق یا بعنوان نقض ماده ۶ معاهده اروپایی حقوق و آزادی‌های بنیادین بشر (۱۹۵۰)، بنا به مورد بر شمرده شده است. ر.ک : نظر کمیته حقوق بشر در قضیه *استرلا علیه اروگوئه* (1990, Estrella v. Uruguay) : احمد نصر اصفهانی، «حق برخورداری از وکیل دعاوی به عنوان یک حق بشری»، *نشریه کانون وکلای دادگستری استان اصفهان*، ۲۰ (۱۳۸۶)، ۵۵ و قضیه *پینتو علیه ترینیداد و توباگو* (Daniel Pinto v. Trinidad and Tobago, 1987) : ر.ک. سارا جوزف، سارا و جنی شولتز، *میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، دعاوی، آموزه‌ها، تفاسیر*، ترجمه سید قاسم زمانی و دیگران، جلد اول، چاپ اول (تهران : موسسه مطالعات و پژوهش‌های شهر دانش، ۱۳۹۵)، ۵۱۴ و نگ :

Daniel Pinto v. Trinidad and Tobago, Communication No.32/1987, U.N. Doc.CCPR/C/39/D/232/1987, (1990) and UN Human Rights Committee (HRC), General Comment No. 32, Article 14, op. cit.

رویکرد حقوق بین‌الملل کیفری به حق دسترسی به وکیل با تأکید بر منع تحدید حقوقی و رویه ای آن در دادرسی کیفری در جهت دسترسی به عدالت دسترسی به عدالت برای همه^{۳۶} و دادرسی عادلانه مبتنی بر اصل حاکمیت قانون می‌باشد^{۳۷}، لکن شناسایی حق دسترسی به وکیل به‌مانند وضعیت تحدید حق دسترسی بدان در آن با حقوق کیفری ایران متفاوت بوده و از یک رویکرد و رویه یکسان برخوردار نمی‌باشند. این تفاوت و تمایز نوعاً از حیث «تفاوت در ماهیت حق دسترسی به وکیل» در حقوق بین‌الملل کیفری بر مبنای «شناسایی صریح حق دسترسی آزاد و ارادی به وکیل خود گزین»، «منع تجویز تحدید حق دسترسی به وکیل»، «تضمین حق دسترسی به وکیل (مستمر و موثر)» و «تحدید حق دسترسی به وکیل در موارد استثنائی» (ICCPR, 1966: Article 4) و در حقوق کیفری ایران نیز از حیث «شناسایی صریح و بدون قید و شرط در قانون اساسی»، «مقیّد شدن نسبی و مکرر حق دسترسی به وکیل در قوانین عادی»، «تعمیم تحدید حق دسترسی به وکیل از وضعیت خاص به وضعیت عمومی دادرسی در دادگاه ویژه رسیدگی به جرائم اخلال در نظام اقتصادی کشور» و «تعدد و تکرار تحدید حق دسترسی به وکیل»، همراه با «تفاوت در ساز و کارهای تحدید حق دسترسی به وکیل» در نظام های حقوقی فوق می‌باشد.

۱-۲- تفاوت در ماهیت حق دسترسی به وکیل

حق دسترسی به وکیل به‌عنوان یکی از ارکان اصلی دادرسی عادلانه در حقوق بین‌الملل مبتنی بر اصل آیین قانونی بوده که شامل چهار رکن اساسی دادرسی عادلانه؛ «کیفیت از نظر اجرای عدالت، کیفیت از نظر حمایت از حقوق طرفین دعوا، کارایی و اثر بخشی» می‌باشد که در اسناد بین‌المللی و منطقه ای حقوق بشر شناسایی گردید (زمانی درمزاری و دیگران، ۱۴۰۳: ۷-۶)^{۳۸} و تحدید حق دسترسی به وکیل یا مقیّد شدن حق دفاع و تحدیش دادرسی عادلانه در مغایرت با آن و ماهیت حق مزبور قرار دارد و کمیته حقوق بشر نیز با اشاره به عدم تضمین منصفانه بودن محاکمه در بسیاری از دادرسی ها به نقض بند اول ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶) به‌عنوان نقض حق برخورداری از محاکمه منصفانه بر شمرده است (U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007). همین مهم، از دیگر تفاوت‌های اساسی و مبنایی حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران می‌باشد. حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری، نه تنها به‌عنوان یک اصل و حق غیر قابل تجزیه و سلب، تفکیک ناپذیر و تعلیق ناپذیر حقوق بشری به شمار می‌رود، بلکه تحدید موردی و موقت آن نیز تنها در موارد استثنائی و با لزوم رعایت حداقل تضمین های حقوقی لازم در دادرسی کیفری و الزام به انطباق با سایر قواعد مقرر در حقوق بین‌الملل و بدون هر گونه تبعیضی مقرر شده است (ICCPR, 1966: Article 4). با این حال، حقوق کیفری ایران در بر دارنده تحدیدات قانونی متعدد و مکرر در قوانین عادی مختلف بوده و تجویز تحدید قانونی حق دسترسی به وکیل به‌عنوان استثناء مقرر در حقوق بین‌الملل کیفری به شمار نمی‌رود. ترتیب مزبور ناشی از نوع الگوهای شناسایی و تحدید حق دسترسی به وکیل می‌باشد که متناسب با الگوی تجویزی در سیاست کیفری، متفاوت می‌باشد. بر این مبنای، رویکردهای متعددی از حیث الگوشناسی دسترسی به وکیل و تحدید آن حق در

³⁶ Access to Justice for All

³⁷ دسترسی به عدالت، یک اصل اساسی در حاکمیت قانون به شمار می‌رود و فعالیت های سازمان ملل متحد در حمایت از تلاش های کشورهای عضو برای اطمینان از دسترسی به عدالت، جزء اصلی تلاش برای حاکمیت قانون است و نظارت و ارزیابی فعالیت دولتها در جهت دسترسی به عدالت کیفری و تضمین حق بر دادرسی عادلانه در اسناد حقوقی و بین المللی مصوب آن سازمان، جلوه ای ویژه و مستمر دارد. ر.ک :

Teremetskyi, Vladyslav, Duliba, Yevheniia and Drozdova, Olena, op.cit.,55 and See : United Nations, "Basic Principles on the Role of Lawyers", the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Havana, Cuba, 7 September 1990

³⁸ See :

Icelandic Human Rights Centre, "The Right to Due Process", (2023), available at : last visited on March 20, 2023 , <https://www.humanrights.is/en/human-rights-education-project/human-rights-concepts-ideas-and-fora/substantive-human-rights/the-right-to-due-process,12-15> ; UNODG. Handbook on Ensuring Quality of Legal Aid Services in Criminal Justice Processes, Practical Guidance and Promising Practices (Vienna: UNPb, 2019), at 5-7 and Sanchez, shanell, The Crime Control and Due Process, (2019), BP Pressbooks, 1-4

دادرسی در این باره مطرح است. الگوهای دادرسی حاکم بر نظام عدالت کیفری از دیدگاه هربرت پاکر^{۳۹} به «الگوی دادرسی کنترل جرم»^{۴۰} یا «الگوی تضییق وکیل» و «الگوی دادرسی عادلانه» یا «الگوی تضمین وکیل»^{۴۱} تقسیم می‌گردد (Packer, 1946: 5-7 and Roach, 199: 12).

رویکردهای مبتنی بر تحدید حق دسترسی به وکیل نیز متناسب با اهداف نظام عدالت کیفری متفاوت می‌باشد و الگوی های دسترسی به وکیل نیز از حیث ترتیب حق دسترسی و وضعیت تحدید آن بر مبنای رویکردهای حقوقی گوناگون است که موجب طبقه بندی آنها در نظام‌های عدالت کیفری نوین به «الگوی تضمین وکیل»، مبتنی بر دادرسی عادلانه - «الگوی تضییق وکیل» دائر بر ایجاد محدودیت در دسترسی به وکیل و حق دفاع و نیز «الگوی تلفیقی» مبتنی بر تضمین توانم دسترسی به وکیل و محدود ساختن آن می‌گردد که حکایت از «تحدید حق دسترسی به وکیل در نظام عدالت کیفری» مربوطه دارد. تحدید حق مزبور ممکن است به طور مطلق یا نسبی و ترکیبی از آن در قالب الگوی تلفیقی آن باشد (قلی پور و صبوری پور، ۱۳۹۹: ۲۰۶)^{۴۲} و یا مبتنی بر الگوی چهارم به‌عنوان «الگوی رویه ای» در فرایند دادرسی کیفری به‌عنوان رویکرد چهارم دسترسی به وکیل و ترتیب تحدید آن حق به شمار می‌رود (زمانی درمزاری، ۱۴۰۳: ۹-۴).

حقوق بین‌الملل کیفری با شناسایی «الگوی دادرسی عادلانه» در «تضمین حق دسترسی به وکیل» مبتنی بر «شناسایی صریح حق دسترسی آزاد و ارادی به وکیل خود گزین»، «منع تجویز تحدید حق دسترسی به وکیل»، «تضمین مستمر و موثر حق دسترسی به وکیل» و «تحدید حق دسترسی به وکیل در موارد استثنائی» می‌باشد و رویکرد اصلی آن نیز توأم با شناسایی و تضمین آن حق به‌عنوان یک «حق بنیادین بشری» و نه یک «امتیاز قابل تحدید و تخدیش و سلب» بوده و حتی، استثناء بر آن در ماده ۴ میثاق نباید در مغایرت با سایر الزامات بین‌المللی مقرر در حقوق بین‌الملل و سلب تضمین حداقل حقوق مقرر نسبت به متهم در فرایند دادرسی کیفری بوده و باید مبتنی بر هر گونه تبعیض نسبت به افراد باشد (ICCPR, 1966: Article 4 and Afifi, 2007: 471) تا منجر به نقض حق دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل به عدالت گردد (ICCPR, 1966: Article 4). با وجود این، رویکرد حقوقی متفاوت حاکم بر قوانین عادی در حقوق کیفری ایران بیانگر شناسایی و تجویز الگوی تضییقی و افتراقی در سیاست کیفری نسبت به حق دسترسی به وکیل در موارد مقرر در آن قوانین و مبتنی بر شناسایی «تحدید زمانی دسترسی به وکیل در دوره تحت نظر متهم» (تبصره ماده ۴۸ اصلاحی ۱۳۹۴ ق.آ.د.ک)، «تحدید موضوعی حق دسترسی به وکیل» در مرحله تحقیقات مقدماتی در جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی و جرائم سازمان یافته مبتنی بر مجازات مقرر در ماده آن قانون یا تعیین وکیل در دادگاه نظامی زمان جنگ و نیز نسبت به وکالت وکلای خارجی در دادگاه نظامی (مواد ۶۲۵ و ۶۲۶ الحاقی ۱۳۹۳)، «تحدید مکانی» آن نسبت به متهمان نظامی مزبور و بخشنامه ابلاغی رئیس قوه قضائیه نسبت به جرائم اخلاف در نظام اقتصادی کشور در مرداد ۱۳۹۷ (بخشنامه شماره ۱۰۰/۲۵۲۳۹/۹۰۰۰ رئیس قوه قضائیه، ۱۳۷۰: ۱-۲)، «تحدید شخصیتی حق دسترسی به وکیل»^{۴۳} می‌باشد که از

³⁹ Packer, Herbert L

⁴⁰ The crime control model

⁴¹ The due process model

^{۴۲} در این باره ر.ک: توحید شفیع زاده دیزجی، «مطالعه مدل های دو گانه عدالت کیفری هربرت پاکر با تکیه بر ارزیابی عدالت کیفری در ایران در پرتو آن مدل ها»، (پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق کیفری و جرم شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۲) و در منابع انگلیسی نگ:

Packer, H, "Two models of the criminal process". 113 U. PA. L. Rev. 1: University of Pennsylvania Law Review, 113 (1), (1964); Yerkes, M. (1969), "The limits of the criminal sanction", by Herbert L. Packer (1968), Loyola of Los Angeles Law Review 176, 2(1), (1969) and Davis, A. In the U.S., concern about crime climbs to a 15-year high, (Gallup Poll, 2016)

^{۴۳} در راستای سیاست های تضییقی مبتنی بر تفکیک بین وکلای، همراه با ممنوعیت پذیرش وکلای غیر روحانی و وکلای روحانی غیر صالح در دعاوی مطروحه در دادگاه ویژه روحانیت و الزام قانونی و رویه ای به انتخاب وکلای اصحاب دعوا از میان وکلای مورد تعیین دادگاه مزبور به ترتیب مقرر در تبصره ۱ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا، مصوب ۱۳۷۰

زمره مهم ترین تحدیدات قانونی و رویه ای در حقوق کیفری ایران به شمار می‌رود (زمانی درمزاری، ۱۳۹۵ : ۷۸-۷۹) و زمینه‌ساز محرومیت شهروندان از دسترسی به «وکیل خودگزین» و دسترسی به عدالت کیفری خواهد شد.^{۴۴} مراتب مزبور، از دیگر جهات تفاوت در ماهیت حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران به شمار می‌رود.

۲-۱-۲- تفاوت از حیث شناسایی بدون قید و شرط حق دسترسی به وکیل خودگزین در دادرسی کیفری

رویکرد حقوق بین‌الملل کیفری به حق دسترسی به وکیل و تحدید آن حق مبتنی بر یک روند ایجابی و سلبی توأمان است. حق دسترسی به وکیل از حیث ایجابی، نه تنها به‌عنوان یک حق بشری مورد شناسایی صریح قرار گرفته است، بلکه بر تضمین مستمر و موثر آن نیز تاکید شده است.^{۴۵} این حق در حقوق بین‌الملل کیفری مبتنی بر شناسایی و تضمین آن در راستای دسترسی به عدالت و حق بر دادرسی عادلانه و اصول راهنمای سازمان ملل متحد نسبت بدان بوده (the Charter of the United Nations, 1945: Articles 55 and 56) و سلب آن نوعاً به‌عنوان نقض حقوق بشر در مواد ۱۴ و ۱۵ میثاق و اسناد حقوق بشری مربوطه ارزیابی می‌گردد (دفتر کمیساریای عالی حقوق بشر سازمان ملل متحد با همکاری کانون بین‌المللی وکلا، ۱۳۸۹ : ۳۶۷-۳۶۶) و بر این مبنا، شناسایی و تضمین حق دسترسی به وکیل برای نیل به عدالت کیفری و تحقق حق بر دادرسی عادلانه به‌عنوان یک اصل اساسی و بنیادین و معیار تضمین آن بوده و عدم رعایت آن یا سلب حق دسترسی به وکیل خودگزین به‌عنوان نقض حق مزبور و نقض حق دادرسی عادلانه نسبت به بند اول ماده ۱۴ آن میثاق بر شمرده شده است (U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007).

هر گونه تحدید حقوقی و رویه ای در حقوق بین‌الملل کیفری از حیث سلبی بودن آن حق ممنوع بوده و تحدید آن به‌عنوان نقض حقوق بشر و حق دادرسی عادلانه نیز تلقی گردیده است (موسوی میرکلایی و دیگران، ۱۳۹۹ : ۱۴۷-۱۴۸). با این حال، رویکرد سلبی آن نسبت به تحدید حق مزبور به معنای نفی مطلق وجود تحدید آن در این نظام حقوقی نبوده و سابقه تحدید حق دسترسی به وکیل در قواعد بین‌المللی مقرر و رویه های قضایی محاکم بین‌المللی نیز بیانگر آن می‌باشد و رویه های قضایی در دادگاههای نظامی بین‌المللی و دادگاههای کیفری بین‌المللی نیز حکایت از تحدید دسترسی به وکیل در آن مراجع قضایی دارد (رستمی غازانی، ۱۳۹۲ : ۷۵-۷۴ و ۸۳-۸۲) که مبتنی بر تحدید آن حق دسترسی و ترتیب مقرر در ماده ۴ میثاق به‌عنوان تجویز محدود، موقت و استثنایی آن با وجود تفاوت در ترتیب رویه ای عملی در دادگاههای کیفری بین‌المللی و منطقه ای حقوق بشر می‌باشد.^{۴۷} از اینرو، شناسایی حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری یا رویه های قضایی مربوطه، لزوماً بیانگر تضمین

^{۴۴} «سیاستگذاری معکوس» (از تضمین به تضییق) در برابر «رفتارهای معکوس» (جرایم علیه امنیت و سازمان یافته)؛ جلوه آشکاری از تقدّم رویکردهای امنیت مدار بر رویکردهای آزادی مدار در پهنه نظام عدالت کیفری است که جلوه بارز آن در تبصره اصلاحی ماده ۴۸ ق.آ.د.ک. ۱۳۹۴ و ماده ۶۲۵ (الحاقی ۱۳۹۳) آن قانون نسبت به دادگاههای نظامی در سال ۱۳۹۳ می باشد و حکایت از تحدید شخصی وکیل و مبتنی بر «سیاست صنفی سازی وکلای دادگستری» نیز دارد (غلامرضا قلی پور و مهدی صبوری پور، پیشین، ۲۱۷-۲۱۰).

^{۴۵} ر.ک: سیدمصطفی موسوی میرکلایی، باقر شاملو و ایرج گلدوزیان، «حق برخورداری متهم از وکیل در رویه کمیته حقوق بشر ملل متحد»، پژوهش های حقوق جزا و جرم شناسی، شهر دانش، ۸، ۱۵ (۱۳۹۹)، ۱۴۹-۱۲۳ و مرتضی عارفی و جلیل امیدی، «مبانی و موقعیت وکالت از متهم در اسناد بین المللی و نظام عدالت کیفری ایران»، پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱۰، ۱، ۱۹ (۱۳۹۸).

^{۴۶} تعهد دولتهای عضو سازمان برابر مواد ۵۵ و ۵۶ منشور ملل متحد از حیث تشویق به احترام جهانی به حقوق بشر و آزادی های اساسی افراد بشر و نیز ر.ک:

Basic Principles on the Role of Lawyers.(1990).,op.cit

^{۴۷} برای آگاهی ترتیب تحدید محدود و موردی حق دسترسی وکیل در رویه اروپایی حقوق بشر ر.ک:

ECHR, European Social Charter, 1961, (Revised ETS No.163), last visited on August 21,2023, Available at : <http://conventions.coe.int> ; <https://www.echr.coe.int/european-convention-on-human-rights>.

Dovydas Vitkauskas & Grigoriy Dikov. *Protecting the right to a fair trial under the European Convention on Human Rights*, Council of Europe human rights .op.cit, 3 .

Salinas de Frias, Ana (2013) , *Counter-terrorism and human rights in the case law of the European Court of Human Rights*, Strasbourg : Council of Europe Publishing.10

مستمر و موثر این حق در دادرسی کیفری نبوده و تضمین آن بعضاً همراه با موانع و محدودیت ها و چالش های حقوقی و عینی متعدد نیز می باشد. تفاوت در قلمرو حقوق بشر در سطح منطقه ای و بین المللی، موانع قضایی رویه ای در دادرسی، تفاوت در برداشت های حقوقی نسبت به محدودیت های زمانی، هزینه ها، صلاحیت تجدیدنظر و سایر تشریفات قانونی مربوط به دادرسی کیفری و موانع عملی، رویکردهای قضایی متفاوت نسبت بدانها و ایجاد رویه های قضایی گوناگون در این باره و وضعیت ساز و کار نظارت بر حقوق بین المللی و منطقه ای بشر زمینه ساز چالش های حق دسترسی به وکیل و دسترسی به عدالت در دادرسی کیفری در حقوق بین المللی و منطقه ای حقوق بشر خواهد شد (Kamminga, 2014 : 1-5)

۳-۱-۲- تفاوت از حیث ترتیب تحدید حق دسترسی به وکیل

منع تجویز تجدید حق دسترسی به وکیل در حقوق بین الملل کیفری در راستای رویکرد سلبی نسبت به شناسایی و تضمین موثر حق دسترسی به وکیل به عنوان معیار تضمین دادرسی عادلانه به شمار می رود که نظر به شناسایی آن حق به عنوان یک حق بشری و بنیادین در راستای اصل حاکمیت قانون و برائت متهم از حیث آیین قانونی در دادرسی (Sanchez, 2019 : 3) در جهت نیل به عدالت کیفری و دادرسی عادلانه ؛ اساساً، هرگونه تحدید قانونی و رویه ای مربوطه در این نظام حقوقی ممنوع بر شمرده شده است (ICCPR, 1966 : Article 4 and UNCRC, 1989 : Article 37 and 40). رویکرد کمیته حقوق بشر به مانند رویه های قضایی منطقه ای حقوق بشر بیانگر آنست که تحدید حق دسترسی به وکیل و نقض قانونی و رویه ای دسترسی به عدالت در دادرسی کیفری نسبت به متهم یا وکیل مدافع وی به عنوان نقض جهات حقوقی و بین المللی مقرر در ماده ۱۴ میثاق (U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007)، نقض ماده ۶ معاهده اروپایی حقوق و آزادی های بنیادین بشر (۱۹۵۰)^{۴۸} و ترتیبات مشابه مقرر در رویه های آمریکایی و آفریقایی حقوق بشر به شمار می رود و بر منع تجویز تحدید حق مزبور تاکید دارند (Bernadette Rainey, et al, 2012 : 248 and Carolyn, 2017 : 39).

با وجود این، رویکرد حقوق کیفری ایران در حوزه قوانین عادی، علیرغم شناسایی حق دسترسی به وکیل و تضمینات قانونی مقرر با حقوق بین الملل کیفری متفاوت بوده و مبتنی بر تجویز متعدد و مکرر تحدید آن حق در مراحل رسیدگی های قضایی مربوطه می باشد. تعدد گونه های حقوقی تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق کیفری ایران با وجود عدم تجویز آن در قانون اساسی و شناسایی مکرر آن در قوانین عادی ؛ متضمن مقید شدن حق دسترسی به وکیل با تحدیدات قانونی و رویه ای متعدد در نظام قضایی مزبور بوده که «تحدید زمانی دسترسی به وکیل، تحدید موضوعی، تحدید شماری/ عددی، تحدید اختیاراتی، تحدید وضعیت مدار و تحدید شخصیتی»، از زمره آنها به شمار می روند. رویکرد مزبور مبتنی بر الگوی تضییقی در سیاست کیفری است که با شناسایی قانونی و رویه ای تحدید حق بر دسترسی به وکیل؛ گونه های حقوقی متعددی از آن را برخلاف الزامات اساسی و

Dierctive 2013/48/EU, .op.cit.

^{۴۸} دادگاه اروپایی حقوق بشر در قضیه موری علیه بریتانیا (Murray v. United Kingdom, 1996)، جلوگیری از دسترسی متهم به مشاور حقوقی در ۴۸ ساعت آغازین بازداشت را نقض ماده ۶ معاهده اروپایی حقوق و آزادی های بنیادین بشر (۱۹۵۰) بر شمرده (رضوی، محمد، *استانداردهای جهانی حقوق بشر در فرایند تحقیقات پلیسی از منظر اسناد بین المللی حقوق بشر و آرای دیوان اروپایی حقوق بشر*، چاپ یکم، تهران، ۱۳۹۵: انتشارات دانشگاه علوم انتظامی امین، ۲۳۵ و ر.ک. Lopez v. Burgess, Accessed August 10, 2023, <https://casetext.com/case/lopez-v-burgess-1>) و کمیسیون اروپایی حقوق بشر در قضیه کروچر و مولر علیه سوئیس (Krocher & Moller v. Switzerland, 1982) بیان داشت که اعمال برخی محدودیت ها در زمینه حق دسترسی و مشاوره با وکیل با منظور حذف خطر تبانی در شرایط استثنایی مجاز است (هاشمی، سید حسن، *حق دادرسی منصفانه در شرایط اضطراری در ایران و اسناد بین المللی*، چاپ یکم، (تهران : انتشارات مجد، ۱۳۹۲)، ۱۷۱) و در برابر سیاست محدود سازی معقول و استاندارد، تسلیم گردیده و تنها محدود سازی نامتعارف، گسترده و سیستماتیک را محکوم می کند (Police arrest and assistance (2019), European Court of Human Rights). See : *of a lawyer, Factsheet*, Press Unit, May, 1-11. با وجود این، تحدید حق دسترسی به وکیل در مجموع باید به گونه ای باشد که متهم را از دادرسی منصفانه محروم نسازد و حداقل تضمینات دسترسی به وکیل و اصول دادرسی عادلانه را فراهم آورد :

Salinas de Frías, Ana (2013), *Counter-terrorism and human rights in the case law of the European Court of Human Rights*, Strasbourg : Council of Europe Publishing.10

قانونی مقرر در حقوق کیفری ایران تجویز می‌کند^{۴۹}، به گونه‌ای که وضعیت انطباق دادرسی کیفری با معیارهای دادرسی عادلانه را در هاله‌ای از تردید و ابهام قرار دارد.

۴-۱-۲- تضمین موثر حق دسترسی به وکیل

حق دسترسی به وکیل تنها محدود به شناسایی آن حق در حقوق بین‌الملل کیفری به‌مانند حقوق کیفری ایران نمی‌باشد و شناسایی آن ملازمه با حق اطلاع از ماهیت و علت اتهام، حق رسیدگی منصفانه و علنی توسط دادگاه قانونی، مستقل و بی‌طرف، برابری در برابر قانون، پذیرش اصل برائت و فرض بی‌گناهی متهم، تجویز ساز و کارهای قانونی و حقوقی مربوط به دسترسی ارادی و خودگزین به وکیل دادگستری، تخصیص امکانات و فرصت‌های مربوط به دفاع، حق دفاع متهم از سوی وی یا وکیل مورد نظر او بدون هرگونه تحدید قانونی و رویه‌ای مقرر در اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر یا اساسنامه دادگاههای کیفری بین‌المللی، برابری سلاح (موازنه) در دفاع در دادرسی کیفری دادرسی به‌عنوان یکی از عناصر ضمنی دادرسی عادلانه، محرمانه بودن ارتباطات بین وکیل و موکل، حق برخورداری از مترجم، حق بیان و دفاع شفاهی و حضور در جلسه دادرسی، حق بر معاضدت حقوقی و قضایی در دادرسی کیفری به‌عنوان یک حق اساسی و یکی از ویژگی‌های اساسی دادرسی عادلانه و شناسایی و تضمین سایر اصول دادرسی کیفری و حق بر دادرسی عادلانه دارد (Anagnostopoulos, 2013 : 1-19).

حق بر دسترسی به وکیل در پرتو کلیه اصول دادرسی کیفری معنا و مفهوم یافته و تکمیل می‌گردد تا همسو با «تضمین موثر دسترسی به عدالت برای همه» در نظام حقوقی و قضایی مربوطه گردد (OHCHR, 2023: 11-12 and Satterthwaite, 2023: 1-18). ترتیبات حقوقی و رویه‌ای مقرر در حقوق بین‌الملل کیفری حکایت از شناسایی تضمین مستمر و موثر حق دسترسی به وکیل در راستای تضمین حق بر دادرسی عادلانه و دسترسی به عدالت کیفری دارد (ICCPR, 1966: Article 14 d,b; IACHR, 1959: Article 8; ECHR, 1950: Article 6, 47 and IACHR, 1959: Article 8). گوناگون دادرسی کیفری به‌عنوان یک فرایند قضایی مستمر می‌باشد و معطوف به مرحله خاصی از دادرسی کیفری نمی‌باشد، به گونه‌ای حتی، عدم تضمین مستمر و موثر آن حق به‌عنوان نقض حق دادرسی عادلانه در ماده ۱۴ میثاق (U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007) یا نقض ماده ۶ معاهده اروپایی حقوق و آزادی‌های بنیادین بشر (۱۹۵۰) به شمار می‌رود ((Rainey, et al., 2012: 10-12)). افزون بر آن، شناسایی مسئولیت قانونی مترتب بر سلب یا حذف حق دسترسی به وکیل و حق دفاع متهم، عدم تفهیم آن به متهم و عدم آگاهی بخشی نسبت به حقوق قانونی و دفاعی وی در حقوق بین‌الملل کیفری و قوانین عادی و رویه‌های قضایی حقوق کیفری ایران با تفاوت نسبی در رویکردهای آنها مقرر شده است و برخلاف تضمینات اساسی در حقوق بین‌الملل کیفری از حیث بر بی‌اعتباری تحقیقات مقدماتی و احکام صادره نسبت به متهمی که حق دفاع و دسترسی وی به وکیل سلب شده است یا حقوق اساسی مربوط به دفاع به وی تفهیم و ابلاغ نگردیده است و تلقی آن به‌عنوان نقض حق بر دادرسی عادلانه و حق دفاع متهم وفق نظر کمیته حقوق بشر و مسئولیت‌های مترتب بر آن به‌عنوان مصداق نقض مواد ۱۴ و ۱۵ میثاق در گزارشگر حقوق بشر سازمان ملل یا دادگاه اروپایی حقوق بشر و کمیسیون امریکایی حقوق بشر مقرر نشده است (U.N.Doc.CCPR/C/GC/32,2007).

۵-۱-۲- تفاوت از حیث تجویز تحدید حق دسترسی به وکیل در موارد استثنایی

«شناسایی صریح حق دسترسی آزاد و ارادی به وکیل خودگزین، منع تجویز تحدید حق دسترسی به وکیل، تضمین مستمر و موثر حق دسترسی به وکیل و تحدید حق دسترسی به وکیل در موارد استثنایی» در حقوق بین‌الملل کیفری نسبت به حق دسترسی به وکیل به‌عنوان یک «حق بنیادین بشری» و «حق غیر قابل تعلیق و تعویق و نقض» در راستای «الگوی دادرسی عادلانه» و مبتنی بر «تضمین حق دسترسی به وکیل» به شمار می‌رود و استثناء بر آن، به ترتیب مشروط در ماده ۴ میثاق نباید در مغایرت

^{۴۹} تبصره ۱ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا، مصوب ۱۳۷۰، ماده ۱۲۸ ق.آ.د.ک. (۱۳۷۸)، تبصره ۴۸ اصلاحی ق.آ.د.ک. (۱۳۹۴)، ماده ۶۲۵ الحاقی به آن قانون (۱۳۹۳)

با سایر الزامات حقوق بشری مقرر در حقوق بین‌الملل و سلب تضمین حداقل حقوق متهم در دادرسی کیفری و همراه با هرگونه تبعیض نسبت به افراد باشد. وضعیت حقوقی مزبور بیانگر عدم شمول استثناء فوق نسبت به سایر مراحل دادرسی و لزوم تفسیر مضیق آن و عدم تعمیم نسبت به سایر موارد است. گرچه، معاضدت حقوقی رایگان برابر ماده ۱۴ (۳) (د) میثاق بین‌المللی و ماده ۶ بند ۳ کنوانسیون اروپایی مبتنی بر دو شرط در دسترس نبودن بودجه کافی برای پرداخت هزینه وکیل و مقتضاء و مصلحت عدالت می‌باشد (OHCHR, 2023: 27)، لکن حکایت از آن دارد که حق دسترسی به وکیل نسبت به متهم به‌عنوان معیار تضمین دادرسی عادلانه و یک حق بشری و بنیادین، اساساً نه تنها، تعلیق پذیر نبوده، بلکه عدم تضمین مستمر و موثر آن، از موجبات نقض آن حق برابر نظریات آن کمیته به شمار می‌رود (U.N.Doc.CCPR/C/GC/32, 2007).

با این حال، رویکرد منطقه ای حقوق بشر نوعاً متفاوت از حقوق بین‌الملل کیفری بوده و بعضاً مبتنی بر تجویز تحدید نسبی حق دسترسی به وکیل یا مقید کردن نسبی آن در دادرسی کیفری می‌باشد و با وجود برخی تفاوت‌های محدود در رویکرد آن نسبت به حق دسترسی به وکیل و تأکید بر اصل منع تحدید حقوقی و رویه ای حق مزبور؛ دسترسی به عدالت به‌عنوان یک اصل اساسی حاکمیت قانون در حقوق بین‌الملل کیفری به شمار رفته و شرط اساسی برای اجرای مؤثر حقوق بشر و دموکراسی و حاکمیت قانون به شمار می‌رود، به گونه ای که از دیرباز برای همه شهروندان به عنوان سنگ بنای دموکراسی، حکمرانی خوب و توسعه مؤثر و عادلانه شناخته شده است و در زمره اهداف توسعه پایدار سازمان ملل متحد^{۵۰} و به‌عنوان یکی از تعهدات دولتها برای احترام، ترویج و ارتقاء آن و فراهم آوردن موجبات دسترسی به عدالت برای همگان که حق بر دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل؛ از محورهای اساسی آن است، تعیین و مورد تأکید قرار گرفته است. 3. Hua, 2016: 55. Teremetskyi, et al, 2021 (Dierctive 2013/48/EU, 2013 and Salinas de Frías, 2013 : 10).

۲-۲- در حقوق کیفری ایران :

حقوق کیفری ایران مبتنی بر سیاست های کیفری نسبت به آیین دادرسی کیفری و اصول دادرسی در جهت دسترسی به عدالت می‌باشد^{۵۱} و بر آن مبناست که الگوهای حق دسترسی به وکیل و گونه های حقوقی و رویه ای تحدید آن حق در دادرسی کیفری تعیین می‌گردد (قلی پور و صبوری پور، ۱۳۹۹ و شفیع زاده دیزجی، ۱۳۹۲).^{۵۲} با وجود شناسایی بدون قید و شرط حق دسترسی به وکیل خود گزین و ارادی در اصل سی و پنجم ق.ا.ج.ا. - قوانین عادی حقوق کیفری ایران ضمن شناسایی حق مزبور، در مقام تحدید مکرر حق دسترسی به وکیل و تجویز قانونی آن در موارد متعدد در قوانین مزبور و رویه های قضایی مربوطه برخلاف الزامات قانونی مقرر برآمده اند.^{۵۳}

ترتیب قانونی مقرر در تبصره ۱ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا (۱۳۷۰)، تبصره اصلاحی ماده ۴۸ ق.آ.د.ک. (۱۳۹۴) مبنی بر دسته بندی وکلای دادگستری به وکلای مورد تأیید رئیس قوه قضائیه در جرائم موضوع ماده ۳۲۰ آن قانون، ترتیب قانونی مشابه در ماده ۶۲۵ الحاقی ۱۳۹۳ قانون مزبور نسبت به متهمان نظامی مقرر در آن ماده و محدودیت قضایی و رویه ای مقرر نسبت به متهمان جرائم اخلاخل در نظام اقتصادی کشور، به ترتیب مقرر در بخشنامه رئیس وقت قوه قضائیه (مرداد ۱۳۹۷) با تسری مقررات مذکور در تبصره اصلاحی ماده ۴۸ ق.آ.د.ک. (۱۳۹۴) به مرحله دادرسی و دادگاه^{۵۴}، از زمره مهمترین جهات تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق کیفری ایران به شمار می روند و بیانگر تحدید نسبی حق مزبور و مقید شدن مکرر حق دسترسی به وکیل برخلاف اصل سی و پنجم ق.ا.ج.ا. در راستای «الگوی تضییقی، تلفیقی حق دسترسی به وکیل» در حقوق

⁵⁰ UN.SDG 16

^{۵۱} مواد ۷-۱ ق.آ.د.ک. ۱۳۹۲ با اصلاحات و الحاقات بعدی

⁵² See : Packer, H., 1964 ; Yerkes, M. 1969 and Davis, A. 2016., op.cit.

^{۵۳} تبصره ۱ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا، مصوب ۱۳۷۰، ماده ۱۲۸ ق.آ.د.ک. (۱۳۷۸)، تبصره ۴۸ اصلاحی ق.آ.د.ک. ۱۳۹۴، ماده ۶۲۵ الحاقی به آن قانون (۱۳۹۳)

^{۵۴} بخشنامه شماره ۱۰۰/۲۵۲۳۹/۹۰۰۰ ریاست قوه قضائیه در خصوص " نحوه رسیدگی به پرونده های اخلاخلگران در نظام اقتصادی کشور "، پیشین.

کیفری ایران است^{۵۵} که علیرغم شناسایی صریح و بدون قید و شرط آن حق در آن قانون و عدم تجویز قانونی یا رویه ای هرگونه تحدید نسبت بدان؛ تحدید حق مزبور در قوانین عادی در آن، بطور نسبی و در برخی موارد نیز به طور مشروط و مقید در قوانین متعدد شناسایی گردید و رویکرد قانونگذار مبتنی بر تعدیل حق دسترسی به وکیل و تحدید آن می‌باشد. بر این مبنا، الگوی تلفیقی حق دسترسی به وکیل با تعدیل اصول دادرسی کیفری و در مغایرت با حق دسترسی به وکیل خودگزین (اصل سی و پنجم)، اصل برائت (اصل سی و هفتم)، اصل تفسیر مضیق به نفع متهم و اصل نهم قانون اساسی در مقام ایجاد توازن قدرت بین عناصر اساسی آیین دادرسی کیفری به نظر می‌رسد.^{۵۶}

۱-۲-۲- شناسایی صریح و بدون قید و شرط در قانون اساسی

شناسایی صریح و بدون قید و شرط حق دسترسی به وکیل در اصل سی و پنجم ق.ا.ج.ا.^{۵۷}، نه به‌عنوان وجه تفاوت بین حقوق بین‌الملل کیفری و نظام حقوق کیفری ایران، بلکه از زمره وجوه اشتراک دو نظام حقوقی مذکور و مبتنی بر «الگوی تضمین حق دسترسی به وکیل» (الگوی دادرسی عادلانه) می‌باشد، لکن با وجود شباهت و اشتراک رویکردهای آنها نسبت بدان، وضعیت شناسایی این حق در قوانین عادی حقوق کیفری ایران به گونه ای متفاوت بوده و همراه با تحدیدات قانونی و رویه ای متعدد و مکرر برخلاف حقوق بین‌الملل کیفری می‌باشد.

۲-۲-۲- مقید شدن نسبی حق دسترسی به وکیل در قوانین عادی :

برخلاف شناسایی صریح و بدون قید و شرط حق دسترسی به وکیل و منع قانونی هرگونه تحدید نسبت بدان در اصل سی و پنجم ق.ا.ج.ا.^{۵۸}؛ رویکرد قانونگذار ایرانی در قوانین عادی در موارد متعدد، متفاوت از آن است که نه تنها، بیانگر شناسایی قانونی تحدید حق دسترسی به وکیل و تجویز مکرر آن در حقوق کیفری ایران است، بلکه مبتنی بر تحدید رویه ای متعدد و مکرر حق مزبور، مقید کردن حق دسترسی به وکیل به شرایط قانونی مقرر و دسته بندی وکلای دادگستری به وکلای مورد تائید و تائید نشده و متفاوت و متمایز برخلاف الزامات قانونی مقرر است.^{۵۹} بر این اساس، رویدادهای جدید قانونی نسبت به حق دسترسی به وکیل و حق دفاع و مقید شدن آن در قوانین عادی حقوق کیفری ایران، همراه با تعارض با ترتیبات قانونی مقرر نسبت به تحدید حق دسترسی به وکیل با اصول دادرسی کیفری؛ زمینه‌ساز چالش‌های حقوقی و قضایی و طرح گزارشات منتشره کمیته حقوق بشر، گزارشات ادواری دبیرکل و نیز گزارشگر ویژه حقوق بشر سازمان ملل خواهد شد (Satterthwaite, 2026: 1-5). افزون بر آن، وضعیت دفاع متهمان جرائم یاد شده و وکلای مدافع آنها از حیث حق دسترسی به وکیل مدافع و حق دفاع آنها صرفنظر از تمایز و تبعیض بین آنها برخلاف اصول نوزدهم و بیستم قانون اساسی و الزامات قانونی مربوط به حق دفاع (نه امتیاز دفاع) در هاله‌ای از ابهام به نظر می‌رسد و عدم تعیین ضابطه عینی و معیار مشخص و مستند برای احراز وضعیت وکلای مورد تائید و وکلای تائید نشده و عدم انتشار فهرست رسمی و مشخصات آنها برای شهروندان، ترتیب دسترسی به آنها و نحوه احراز صلاحیت‌گزینشی و ویژه آنان به‌عنوان «وکلای مورد تائید یا تعیین قوه قضائیه»^{۵۸} بر این ابهام قانونی و رویه ای نیز می‌افزاید و دسترسی به عدالت و تحقق

^{۵۵} این نوع محدودیت از شناخته‌ترین جلوه‌های دادرسی افتراقی تشدید در قانونگذاری مقرر در حقوق کیفری ایران از سال ۱۳۹۳ بوده که در پی اصلاحات و الحاقات ق.ا.د.ک. ۱۳۹۲ و پیش از لازم‌الاجراء شدن آن با اصلاح تبصره ماده ۴۸ آن قانون (۱۳۹۴) و مواد ۶۲۵ و ۶۲۶ قانون مزبور (الحاقی ۱۳۹۳/۷/۸)، موجبات تحدید حق دسترسی به وکیل انتخابی و مستقل بر مبنای الگوی تلفیقی (اقتضایی) بعنوان رویکرد سیاست کیفری نظام قضایی ایران مقرر گردید. ر.ک: عبدالعلی توجیهی و حسین محمد کوره پز، پیشین، ۷۵ و غلامرضا قلی پور و مهدی صبوری پور، پیشین، ۲۱۱-۲۱۲.

^{۵۶} عدم برخورداری متهم از وکیل خودگزین یا پیدایی وکلای ویژه، از رهاوردهای الگوی رویکرد تلفیقی و امنیت‌گرا در حقوق کیفری ایران نسبت به حق دسترسی به وکیل به شمار می‌رود.

^{۵۷} اصول نهم، نوزدهم، بیستم، سی و پنجم و سی و هفتم ق.ا.ج.ا. و الزامات قانونی مقرر در مواد ۱، ۲، ۷ و ۱۹۰ ق.ا.د.ک. و ماده ۵ آیین نامه اجرایی لایحه قانونی استقلال کانون وکلای دادگستری، مصوب ۱۴۰۰ با اصلاحات بعدی.

^{۵۸} تبصره ماده ۴۸ ق.ا.د.ک. اصلاحی ۱۳۹۴

دادرسی عادلانه نسبت به متهم در دادرسی کیفری را همراه با چالش ها و موانع متعدد خواهد ساخت (زمانی درمزاری و دیگران، ۱۴۰۳، ۲۲-۱).

۱-۲-۲-۲- شناسایی و تجویز مکرر تحدید حق دسترسی به وکیل

تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق کیفری ایران، نه تنها مبتنی بر تجویز آن در تبصره ۱ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا، مصوب ۱۳۷۰ و مقید شدن انتخاب وکیل از سوی اصحاب دعوا به انتخاب وکیل از میان وکلای مورد تعیین و تایید دادگاه ویژه روحانیت نمی باشد، بلکه رویکرد تقنینی و تضییقی مذکور در حقوق کیفری ایران همراه با تکرار و تعدد در قوانین عادی و بخشنامه های صادره و رویه های قضایی مختلف انعکاسی متعدد داشته است و مبتنی بر تجویز مکرر تحدید حق دسترسی به وکیل می باشد.^{۵۹} اصلاح تبصره ماده ۴۸ ق.آ.د.ک. (۱۳۹۴) مبنی بر مقید شدن حق دسترسی به وکیل نسبت به متهمان جرائم مذکور در ماده ۳۰۲ ق.آ.د.ک. و تحدید قانونی آن حق از حیث لزوم انتخاب وکیل از میان وکلای مورد تأیید رئیس قوه قضائیه و منع پذیرش و مداخله سایر وکلای دادگستری؛ دومین مقررۀ قانونی در حقوق کیفری ایران از حیث تحدید حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری بعد از تصویب ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا به شمار می رود که در حقوق کیفری ایران تکرار شده است.

سومین مقررۀ قانونی تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق کیفری ایران نیز در ماده ۶۲۵ ق.آ.د.ک. (الحاقی ۱۳۹۳) می باشد. تجویز تحدید قانونی حق دسترسی به وکیل نسبت به متهمان جرائم نظامی مذکور به لزوم انتخاب وکیل از میان وکلای مورد تأیید سازمان قضایی نیروهای مسلح، حکایت از تکرار و تعدد رویکرد تقنینی مذکور در مقید کردن حق مزبور در حقوق کیفری ایران دارد و تنها محصور به ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا (۱۳۷۰) نمی باشد. ضمن آنکه، تصویب و ابلاغ بخشنامه رئیس وقت قوه قضائیه در مرداد ۱۳۹۷ و آیین نامه اجرایی آن از حیث شمول مقررات تبصره ماده ۴۸ اصلاحی قانون مزبور از مرحله تحقیقات مقدماتی به مرحله دادگاه نسبت به جرائم اخلاف در نظام اقتصادی کشور (بخشنامه شماره ۱۰۰/۲۵۳۳۹/۹۰۰۰ رئیس قوه قضائیه، ۱۳۹۷: ۲-۱)، ترتیب مقرر در آیین نامه اجرایی نحوه رسیدگی به جرائم عمده و کلان اخلافگران در نظام اقتصادی کشور و تخصیص شعبه دادگاه انقلاب به عنوان «دادگاه ویژه رسیدگی به جرائم عمده و کلان اقتصادی»، صرف نظر از مداخله قوه قضائیه در قانونگذاری برخلاف اصل هفتاد و یکم ق.ا.ج.ا.؛ بیانگر تجویز تحدید قانونی حق دسترسی به وکیل و تکرار دوباره آن در حقوق کیفری ایران به شمار می رود که منجر به تعمیم تحدید حق دسترسی به وکیل از «وضعیت خاص» مربوط متهمان جرائم مذکور در ماده ۳۰۲ ق.آ.د.ک. نسبت به تبصره ماده ۴۸ اصلاحی آن قانون به «وضعیت عمومی دادرسی در مرحله دادرسی» و تشکیل دادگاههای ویژه رسیدگی بدان از شهریور ۱۳۹۷ و نیز تحدید قانونی حق دسترسی به وکیل نسبت به آنها می باشد که بیانگر تجویز مکرر سیاست کیفری تضییقی در حقوق کیفری ایران برخلاف رویکرد حقوق بین الملل کیفری بوده و نشان از یکی دیگر از تفاوت های دو نظام حقوقی در این باره می باشد.

۲-۲-۲-۲- تعمیم تحدید حق دسترسی به وکیل از وضعیت خاص به وضعیت عمومی دادرسی

تصویب و ابلاغ بخشنامه رئیس قوه قضائیه در خصوص «نحوه رسیدگی به پرونده های اخلافگران در نظام اقتصادی کشور» در مرداد ۱۳۹۷ به کیفیت مزبور، علاوه بر دخالت در فرایند تقنینی برخلاف اصل هفتاد و یکم ق.ا.ج.ا. (بخشنامه شماره ۱۰۰/۳۵۴۰/۹۰۰۰، رئیس قوه قضائیه، ۱۴۰۴ و بخشنامه ۲۰۱۸/۱۰ رئیس کل دادگستری استان تهران، ۱۴۰۴: ۲-۱)، توأم با تعمیم تحدید حق دسترسی به وکیل از وضعیت خاص دادرسی کیفری به وضعیت عمومی آن بوده و با تسری مقررات تبصره ماده ۴۸ اصلاحی ق.آ.د.ک. (۱۳۹۴) که مشمول مرحله تحقیقات مقدماتی جرائم مشمول ماده ۳۰۲ آن قانون به عنوان یک وضعیت خاص آن جرائم بوده به وضعیت عمومی دسترسی یا مرحله دادگاه نسبت به متهمان جرائم اخلاف در نظام اقتصادی کشور و تشکیل دادگاههای ویژه رسیدگی بدان از شهریور ۱۳۹۷ و نیز تحدید قانونی حق دسترسی به وکیل نسبت به آنها در مقام بدعت

^{۵۹} همان، تبصره ۱ ماده واحده انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا، مصوب ۱۳۷۰، مواد ۶۲۵ و ۶۲۶ ق.آ.د.ک. الحاقی ۱۳۹۳

تقنینی در حقوق کیفری ایران برآمده است که از این حیث نیز فاقد هر گونه پیشینه و سابقه قانونگذاری مشابه یا حتی، نسبت به قواعد مقرر در حقوق بین‌الملل کیفری می‌باشد و منجر به ایجاد رویه قضایی نوینی در حقوق کیفری ایران از حیث ترویج و توسعه مکرر تحدید حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری، نقض بنیادین حق بر دادرسی عادلانه و حق دسترسی به عدالت کیفری می‌گردد.

بر این اساس، وضعیت متفاوت و متمایز ساز و کارهای تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران، از زمره تفاوت‌های اساسی بین دو نظام حقوقی فوق می‌باشد. تجویز قانونی تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق کیفری ایران نوعاً مبتنی بر تصویب قانون، بخشنامه قضایی مصوب و ابلاغی یا رویکرد رویه ای و قضایی نسبت بدان می‌باشد که زمینه‌ساز مقید شدن حق دسترسی به وکیل خواهد شد و تحدید آن حق در حقوق بین‌الملل بشر به جهت عدم تجویز آن، جز ترتیب حقوقی و بین‌المللی مقرر در میثاق بین‌المللی فوق (ICCPR, 1966: Article 4) یا ترتیب محدود مقرر در رویه قضایی اتحادیه اروپا، موجبی برای اعمال آن نخواهد بود (European Court of Human Rights. Krocher & Moller v. Switzerland 1982, 2019 : 1-11). بر این مبنا، حق دسترسی به وکیل که به‌عنوان معیار تضمین دادرسی عادلانه و در راستای اصل حاکمیت قانون و دسترسی به عدالت کیفری در حقوق بین‌الملل کیفری شناسایی شده است، اساساً تجویز تحدید آن حق در آن فاقد موضوعیت می‌باشد و تنها به شرایط و وضعیت استثنایی و موردی معطوف گردیده است (ICCPR, 1966: Article 4 (3)). از اینروست که کمیته حقوق بشر در تفسیر عمومی شماره ۱۳ خود درباره بند ۱ ماده ۱۴ میثاق با وجود شناسایی برخی شرایط استثنایی برای محاکمه غیابی متهم بر لزوم رعایت حقوق متهم نسبت به دفاع در دادرسی کیفری تاکید دارد تا منجر به تحدید و نقض حق دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل نگردد (CCPR, General Comment No.13, 2019 and General Comment No.32 : 2007, para.38).

علاوه بر این، پیش بینی ساز و کارهای تحدید حق دسترسی به وکیل در سطح منطقه ای نوعاً در موارد محدود و موقت در کنوانسیون‌های منطقه ای حقوق بشر مقرر می‌گردد که ناظر به یک وضعیت استثنایی و محدود می‌باشد و شمولی بر تعمیم آن در سایر شرایط حقوقی مربوطه ندارد. ماده ۸ دستور العمل اتحادیه اروپا در بردارنده شرایط نسبتاً مشابهی برای محدود سازی حق دسترسی به وکیل می‌باشد. (EUR-Lex, Directive 2013/48/Article 8/EU: 2013) که به موجب آن، تنها می‌توان حق دسترسی به وکیل را در مرحله پیش‌دادرسی^{۶۰} محدود ساخت (قلی پور و صبوری پور، ۱۳۹۹: ۲۲۴). کمیسیون اروپایی حقوق بشر با وجود تمکین نسبت به سیاست محدود سازی معقول و استاندارد در حق دسترسی به وکیل در فرایند دادرسی کیفری، ضمن محکوم کردن محدود سازی نامتعارف، گسترده و سیستماتیک بر این نکته تاکید دارد که تحدید حق دسترسی به وکیل در مجموع باید به گونه ای باشد که متهم را از دادرسی منصفانه محروم نسازد (European Court of Human Rights, 2019 : 10-11).

با وجود همسو بودن دادرسی کیفری در حقوق بین‌الملل کیفری با اصول و هنجارهای حقوق بشری نظام دادرسی عادلانه و عدم انطباق همه جانبه حقوق کیفری ایران با آن؛ تجویز محدودیت‌های قانونی مقرر نسبت به حق دسترسی به وکیل، از دیگر جنبه‌های متفاوت حق دسترسی به وکیل در دادرسی‌های کیفری در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران به شمار می‌رود. با این حال، ساز و کارهای تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق کیفری ایران نوعاً مبتنی بر شناسایی و تضمین آن در قوانین عادی، بخشنامه‌های ابلاغی و رویه‌های قضایی مربوط به اجرای مقرره‌های قانونی تحدید حق دسترسی می‌باشد که برآیند اصلی آن، علاوه بر تحدید حق دسترسی به وکیل با تجویز قانونی و رویه ای آن، موجبات عدم اجرای اصول دادرسی کیفری و دادرسی عادلانه را از حیث مقید شدن حق دسترسی به وکیل با منع مداخله وکلای خارج از فهرست مورد تأیید قوه قضائیه یا دادگاه ویژه روحانیت و دو گانگی در دفاع قانونی از سوی وکلای دادگستری با دسته بندی آنها به وکلای مورد تأیید و غیر آن را در حقوق کیفری ایران فراهم خواهد آورد و رویکردهای قضایی و رویه ای ناشی از آن را نیز متأثر از خود خواهد ساخت.

⁶⁰ pre trial stage

بر این اساس، تفاوت دو نظام حقوقی در دستور مطالعه از این حیث نیز ناشی از تفاوت در ساز و کارهای تحدید حق دسترسی به وکیل می‌باشد و حقوق کیفری ایران در راستای سیاست‌های کیفری تضییعی خود و رویکرد امنیت گرا نسبت به دادرسی کیفری و حق دسترسی به وکیل با پیروی از الگوی تضییعی و الگوی توأمان تلفیقی نسبت به حق دسترسی به وکیل^{۶۱} با صراحت، نه تنها در مقام شناسایی و تجویز مکرر تحدید حق دسترسی به وکیل در قوانین عادی آن برآمده است، بلکه تحدید حق مزبور در حقوق کیفری ایران، کراراً مورد شناسایی قرار گرفته است و گویا، اساس اصل بنیادین و اساسی اصل سی و پنجم ق.ا.ج.د.ک. که مبتنی بر شناسایی صریح و بدون قید و شرط حق دسترسی به وکیل و تکلیف دولت به فراهم آوردن ساز و کار دسترسی به وکیل نسبت به افراد فاقد توانایی در جهت حق بر معاضدت حقوقی و قضایی بوده را متأثر از خود کرده است و در مغایرت با اصل نهم آن قانون که مبتنی بر منع سلب آزادی‌های اساسی و مشروع مردم از سوی هر مقام و مرجعی، ولو با وضع قانون و تعهدات بین‌المللی و حقوق بشری دولت ایران است، به نظر می‌رسد.^{۶۲}

رهاورد:

حق دسترسی آزاد و بدون قید و شرط به وکیل در دادرسی کیفری در حقوق بین‌الملل کیفری ضمن شناسایی، مورد تضمین قرار گرفته است. ساز و کار شناسایی و تضمین این حق، با وجود شباهت‌ها و وجوه اشتراک بین آنها و آثار حقوقی سلب و تحدید حق دفاع متهم و ترتیب آنها در آن با حقوق کیفری ایران متفاوت بوده و از تضمینات حقوقی یکسان برخوردار نمی‌باشند و به جهت رویکرد متفاوت نظام‌های حقوقی مذکور نسبت به حق دسترسی به وکیل؛ وضعیت سلب و نقض و تحدید قانونی و رویه‌ای آن حق در آنها و ضمانت حقوقی مقرر نسبت بدان متفاوت است. حقوق بین‌الملل کیفری با شناسایی صریح حق دسترسی به وکیل به‌عنوان معیار تضمین دادرسی عادلانه؛ تحدید آن حق را تنها در شرایط کاملاً استثنایی و موقت با لزوم تضمین حداقل‌های حقوق متهم بر مبنای معیارهای دادرسی عادلانه برشمرد و عدم رعایت آن به‌عنوان نقض حقوق ماده ۱۴ میثاق تلقی می‌گردد. تحدید حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری در شرایط فوق‌العاده و موقت همانند حقوق کیفری ایران همراه با «تفکیک ناپذیری وکلای دادگستری، طبقه بندی وکلای به وکلای مورد تایید و تایید نشده، شناسایی و تجویز مکرر تحدید حق دسترسی به وکیل و تعلیق پذیری آن» در قوانین عادی و تجویز «دادگاه‌های ویژه با آیین دادرسی افتراقی» نمی‌باشد و به جهت شناسایی و تضمین حق فوق در حقوق بین‌الملل بشر؛ آثار مترتب بر محدودیت و سلب آن حق، متضمن نقض حق بر دسترسی به وکیل خود گزین به‌عنوان یکی از معیارهای دادرسی عادلانه می‌باشد.

^{۶۱} درباره الگوی تضییعی مبتنی بر تحدیدات متعدد نسبت به حق دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران ر.ک: غلامرضا قلی پور و مهدی صبور پور، پیشین، ۲۱۷-۲۱۰

^{۶۲} نسبت به وضعیت متهمان جرائم امنیتی یا متهمان مربوط بویژه، از شهریور ۱۴۰۱ به بعد و محدودیت‌ها و موانع پیش روی حق دسترسی آزاد و ارادی به وکیل خودگزین و محدود شدن عملی حق دفاع آنها برابر گزارشات منتشره، ر.ک:

- اسکودا، «نامه چهل و پنج وکیل و استاد حقوق دانشگاه به رئیس قوه قضائیه درباره تبصره ماده ۴۸ و اخلاف در پذیرش وکیل تعیینی» (گزارش صنفی، تهران: اسکودا، ۱۴۰۱)، پایگاه اینترنتی vokalapress.ir، ۱۴۰۱/۱۰/۲۸، به آدرس: <https://vokalapress.ir/?p=33518>، آخرین بازدید: ۱۴۰۱/۱۰/۳۰

- کوشا، جعفر، «نامه رئیس اسکودا به رئیس دیوان عالی کشور درباره رویه عدم پذیرش وکلای انتخابی در محاکم دادگستری» (گزارش صنفی، تهران: اسکودا، ۱۴۰۱)، پایگاه اینترنتی vokalapress.ir، ۱۴۰۱/۱۰/۲۸، به آدرس: <https://vokalapress.ir/?p=33493>، آخرین بازدید: ۱۴۰۱/۱۰/۳۰

- کوشا، جعفر، «نامه رئیس اسکودا به دادستان کل کشور درباره رفع موانع دسترسی آزادانه به وکیل دادگستری» (گزارش صنفی، تهران: اسکودا، ۱۴۰۱)، پایگاه اینترنتی vokalapress.ir، ۱۴۰۱/۷/۲۰، به آدرس: <https://vokalapress.ir/?p=30001>، آخرین بازدید: ۱۴۰۲/۷/۲۳

- کوشا، جعفر، «نامه رئیس اسکودا به رئیس قوه قضائیه در خصوص حق دسترسی آزادانه به وکیل دادگستری» (گزارش صنفی، تهران: اسکودا، ۱۴۰۱)، پایگاه اینترنتی vokalapress.ir، ۱۴۰۱/۷/۲۰، به آدرس: <https://vokalapress.ir/?p=30008>، آخرین بازدید: ۱۴۰۲/۷/۲۳

تفاوت در نوع نگاه به شناسایی حق دسترسی به وکیل در حقوق بین‌الملل کیفری به‌مانند تفاوت در شناسایی و تجویز تحدید آن حق با حقوق کیفری ایران موجب تفاوت در ترتیب تضمین سلب حق دسترسی به وکیل و تحدید آنرا فراهم می‌آورد که به جهت تفاوت در الگوهای حق دسترسی به وکیل در دو نظام حقوقی مزبور؛ تحدید حق دسترسی به وکیل در آنها نیز به گونه ای متفاوت تبلور می‌یابد. تفاوت مزبور، علاوه بر گونه های تحدیدات قانونی و رویه ای مقرر در نظام های حقوقی مزبور، مبتنی بر تفاوت در شمول و اشکال آنها، ترتیب استناد پذیری و تضمینات حقوقی مرتبط با آنها نیز می‌باشد و بیانگر آن است، نه تنها، نقض حق دسترسی به وکیل با تحدید قانونی یا رویه ای و عدم تضمین مستمر و موثر آن حق در آنها مشابه نبوده، بلکه الگوهای شناسایی و تحدید آن حق نیز متفاوت می‌باشد.

از اینروست که علیرغم شناسایی حق دسترسی به وکیل به‌عنوان یکی از معیارهای حق بر دادرسی عادلانه در حقوق بین‌الملل کیفری و مبتنی بودن آن بر مبنای «الگوی تضمین حق دسترسی به وکیل» (الگوی دادرسی عادلانه)؛ حق مزبور در قوانین عادی حقوق کیفری ایران کراراً مقید گردیده است و تحدید آن حق در آن مبتنی بر رویکرد تقنینی و رویه ای مکرر در شناسایی و تجویز گونه های حقوقی متعدد آن برخلاف حقوق بین‌الملل کیفری و اصول قانون اساسی^{۶۳} می‌باشد که با وجود شباهت‌های نسبی با آن نظام از حیث شناسایی و تضمین قانونی حق دسترسی به وکیل، به جهت تفاوت‌ها و تمایزات حقوقی و رویه ای اساسی و مبنایی با هنجارهای حق دادرسی عادلانه؛ وضعیت حقوق کیفری ایران در این ارتباط، متفاوت و متمایز و حتی، در مغایرت با آن حق و اصول اساسی در قانون اساسی می‌سازد. شناسایی مکرر تحدید حق دسترسی به وکیل و تجویز آن در قوانین عادی در حقوق کیفری ایران برخلاف ترتیب مقرر در حقوق بین‌الملل کیفری که مبتنی بر سیاست تضمین دادرسی عادلانه است حکایت از تعلیق پذیری حق دسترسی به وکیل در وضعیت های حقوقی گوناگون و مقید شدن دسترسی به وکیل دارد. تحدید قانونی و رویه ای آن حق و تجویز دادگاههای ویژه و آیین دادرسی افتراقی آن (الگوی تضییق حق دسترسی به وکیل) موجب سلب حق دفاع و نقض حق دادرسی عادلانه خواهد شد که بایسته بازنگری مبنایی در رویکرد و الگوی تضییقی حق دسترسی به وکیل در حقوق کیفری ایران و حرکت به‌سوی الگوی دادرسی عادلانه (تضمین حق دسترسی به وکیل) برای تضمین دادرسی عادلانه و حق دسترسی به عدالت برای همه در دادرسی کیفری بر مبنای راهکارهای حقوقی و بین‌المللی و حرفه ای در وکالت^{۶۴} و ارائه شده در ذیل خواهد بود.

راهکارها :

- ۱- لزوم اصلاح قوانین عادی مبتنی بر تحدید حق دسترسی در نظام قضایی ایران و انطباق آن با اصول و ارکان حق بر دادرسی عادلانه و «تضمین حق دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری».
- ۲- لزوم حذف اساسی مقررهای قانونی و تحدید رویه ای مغایر با «تضمین حق دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران»، به ترتیب مذکور.
- ۳- ضرورت منع تفکیک و طبقه بندی وکلای دادگستری به «وکلائی مورد تایید و وکلای تایید نشده» و «ممنوعیت قانونی و رویه ای کلیه اشکال تحدید حق دسترسی به وکیل» (تحدید شخصیتی، تحدید صنفی، تحدید موضوعی، تحدید زمانی، تحدید اعدادی و شماری، تحدید مکانی و...) در نظام قضایی ایران به جهت مغایرت اساسی و قانونی آنها با اصول قانون اساسی و هنجارهای بین‌المللی حقوق بشر.
- ۴- لزوم شفافیت و پاسخگویی و حاکمیت قانون نسبت به «تضمین حق دسترسی به وکیل» و رعایت مولفه های حکمرانی مطلوب در رسیدگی های قضایی در راستای تضمین حق دادرسی عادلانه.

^{۶۳} اصول نهم، نوزدهم، بیستم، سی و چهارم، سی و پنجم و چهلم ق.ا.ج.ا.

^{۶۴} بر مبنای تجربیات حرفه ای وکالت نگارنده در خلال نزدیک به سه دهه فعالیت بعنوان وکیل دادگستری و مشاهده و مطالعه تطبیقی ترتیب شناسایی حق دسترسی به وکیل و تحدید آن در حقوق بین‌الملل کیفری و حقوق کیفری ایران و رویه های قضایی ملی و بین‌المللی مربوط بدان.

۵- ضرورت تعیین معیارها و ضابطه های عینی و حقوقی معین نسبت به «وکلائی موضوع تبصره ۱ ماده واحده حق انتخاب وکیل توسط اصحاب دعوا (۱۳۷۰)، تبصره اصلاحی ماده ۴۸ (۱۳۹۴) و مواد ۶۲۵ و ۶۲۶ ق.آ.د.ک. (الحاقی ۱۳۹۳)» و رفع هرگونه ابهام نسبت به وکلای مورد تایید مقرر در مقرره های قانونی مذکور تا زمان اصلاح و حذف قانونی و نهایی آنها.

۶- لزوم انتشار عمومی و شفاف فهرست وکلای موضوع موضوع تبصره ۱ ماده واحده حق انتخاب توسط اصحاب دعوا (۱۳۷۰)، تبصره اصلاحی ماده ۴۸ (۱۳۹۴) و مواد ۶۲۵ و ۶۲۶ ق.آ.د.ک. (الحاقی ۱۳۹۳) تا زمان اصلاح و حذف قانونی و نهایی آنها.

۷- ضرورت تغییر مبنایی در الگوی شناسایی حق دسترسی به وکیل در نظام قضایی ایران از «الگوی تلفیقی و تضییعی» و «رویکرد امنیت گرای موجد تحدید حق دسترسی به وکیل» به «الگوی تضمین دسترسی به وکیل» (الگوی دادرسی عادلانه) در جهت تضمین حق دسترسی به وکیل و احترام، ارتقاء و ترویج آن در راستای دسترسی به عدالت کیفری در گام نخست (الگوی آرمانی و مطلوب) و نیل به «الگوی تلفیقی حکمرانی مطلوب در قضاوت و وکالت در جهت تضمین استقلال نهاد قضاوت و وکالت و فعالیت حرفه ای قضا و وکلای دادگستری در سطح کلان سیاست گذاری کیفری و جنایی و تضمین حق دسترسی به وکیل در سطح خرد آن در نظام تقنینی و قضایی»^{۶۵} در گام دوم (الگوی واقعی و موجود).

۸- لزوم منع قانونی تحدید حق دسترسی به وکیل در کلیه مراحل دادرسی کیفری در جهت دسترسی به عدالت به عنوان یک اصل اساسی حاکمیت قانون و شرط اساسی اجرای مؤثر حقوق بشر با ضرورت شناسایی سلب و تحدید یا عدم تضمین مستمر آن حق به عنوان «نقض حق بنیادین دادرسی عادلانه و حق دسترسی به وکیل» و «بی اعتباری دادرسی کیفری».

۹- لزوم منع حقوقی و حذف و رویه ای «موانع دسترسی به عدالت» در حقوق بین الملل بشر و نظام قضایی ایران و ضرورت انطباق معیارهای دسترسی به وکیل و تضمین حق دفاع با ارکان حق دادرسی عادلانه.

۱۰- منع تجویز قانونی و رویه ای «آیین دادرسی افتراقی» و تشکیل «دادگاههای ویژه» با لزوم «شناسایی صریح حق دسترسی آزاد و ارادی به وکیل خودگزین»، «منع تحدید حق دسترسی به وکیل»، «تضمین حق دسترسی به وکیل»، «ممنوعیت قانونی و رویه ای تعمیم تحدید حق دسترسی به وکیل از وضعیت خاص به وضعیت عمومی دادرسی کیفری» و مقید شدن صرف «تحدید حق دسترسی به وکیل در موارد استثنائی، موقت و اضطراری مقرر و منطبق با هنجارهای بین المللی حقوق بشر» و بی اعتباری دادرسی کیفری مغایر با آن.

۱۱- افزایش آگاهی عمومی، تغییر روایت های اجتماعی و تقویت تغییر فرهنگی پیرامون نقش وکلاء در جهت بازگرداندن اعتماد عمومی و تأکید مجدد بر اهمیت حرفه وکالت و نقش اساسی وکلای دادگستری در حفظ و ترویج عدالت و حاکمیت قانون و حق دادرسی عادلانه.

۱۲- «تمرکز بر اقدامات کوتاه مدت و عملی در وضعیت موجود»^{۶۶} با توجه به محدودیت های سیاسی و نهادی فعلی در نظام قضایی ایران در جهت بهبود شرایط وکلای دادگستری و کانون های وکلا و تضمین فعالیت های حرفه ای وکالت در آن از طریق «تقویت همبستگی بین وکلا و کانون های وکلای دادگستری»^{۶۷}، «استفاده از ظرفیت های موجود و به حداکثر رساندن آن»^{۶۸} و «ترویج تغییرات فرهنگی و اطلاع رسانی رسانه ای»^{۶۹} در جهت افزایش آگاهی عمومی در مورد نقش و مسئولیت های وکلای مدافع، به ویژه، از حیث اهمیت استقلال حرفه ای آنها در اجرای عدالت و حفاظت از حقوق شهروندان با ابتکارات آموزشی، مشارکت رسانه ای و

^{۶۵} الگوی پیشنهادی نگارنده.

^{۶۶} Short-term and Practical Measures within the Existing Framework.

^{۶۷} Strengthening Solidarity among Lawyers and Bar Associations.

^{۶۸} Utilizing Existing Capacities.

^{۶۹} Promoting Cultural Changes and Media Outreach.

کمپین‌های آگاهی‌بخشی در پلتفرم سنتی و دیجیتال در راستای رفع اثر از روایت‌های منفی جامعه حرفه ای وکالت و برجسته سازی نقش و عملکرد حیاتی آنها در پیشبرد دسترسی به عدالت و حاکمیت قانون (OHCHR, Satterthwaite, 2026 : 11-12).

۱۳- لزوم «انجام اقدامات ساختاری و سیستمی بلندمدت برای آینده»^{۷۰} برای نیل به دوره گذار آینده در راستای ایجاد اعتماد به نهاد حرفه ای وکالت، حمایت از اصلاحات ساختاری و تقویت نقش اجتماعی و حرفه‌ای وکلای دادگستری در چهارچوب اصول بین‌المللی و حرفه ای وکالت از طریق «توسعه نهادی در سطح بین‌المللی»^{۷۱}، «اصلاح چارچوب قانونی»^{۷۲} و «تقویت جایگاه وکلا در جامعه»^{۷۳} در سطح ملی و بین‌المللی (OHCHR, Satterthwaite, 2026 : 16-17).

۱۴- ضرورت تعیین و تدقیق و تصریح و استاندارد سازی «قلمرو زمان و حدود و وضعیت محرمانگی ضروری ارتباط بین وکیل و موکل، محدودیت های قانونی ضروری و موردی و استثنایی نسبت به حق دسترسی به وکیل و راه حل های موثر پیشگیری از نقض حق دسترسی به وکیل» و قواعد مرتبط با حق دفاع متهم در حقوق بین‌الملل بشر و نظام حقوقی ایران.

۱۵- ضرورت آموزش و استاندارد سازی مقررات و قواعد حقوقی و رویه ای در حقوق بین‌الملل بشر و نظام حقوقی ایران و فرهنگ سازی و نهادینه کردن رویه ای آن با درک منوط بودن اجرای کلیه حقوق بشر در گرو اجرای درست و کامل عدالت و مبتنی بودن استیفای حقوق هر فرد در گرو حق برخورداری موثر از اصل آیین قانونی از طریق نظارت مستمر و موثر بر تضمین حق دادرسی عادلانه و دسترسی به وکیل در دادرسی کیفری بر مبنای رعایت همه جانبه ارکان اساسی آن (Icelandic Human Rights Centre, 2013: 1-5).

۱۶- بازنگری در کارکرد مراجع نظارتی بین‌المللی و منطقه ای حقوق بشر و آیین های گزارش دهی آنها با بازبینی اسناد حقوقی و بین‌المللی و منطقه ای مربوطه در جهت ترمیم و ایجاد تضمینات پایدار و موثر نسبت به حقوق بشر و حق بر دادرسی عادلانه.

۱۷- ضرورت وضع و تصویب قوانین جدید و کارآمد برای حفاظت از امنیت شغلی، سلامت حرفه‌ای و امنیت شخصی وکلا در راستای تضمین ایفای نقش و فعالیت های حرفه ای وکالت از سوی وکلای دادگستری، بدون ارباب، مانع، آزار و اذیت یا دخالت‌های نامناسب دولتی و تضمین امنیت شخصی و حرفه ای آنها (UN- Basic Principles on the Role of Lawyers, 1990: Article 14 and 16-17).

۱۸- رفع اساسی و موثر هر گونه مانع و محدودیت قانونی و رویه ای و چالش های ساختاری، عمومی، جنسیتی و امنیتی پیش روی حق دسترسی به وکیل و حق دفاع متهم و تضمین حق دسترسی به وکیل و شناسایی مسئولیت قانونی و بین‌المللی موثر نسبت به نقض آن در حقوق بین‌الملل بشر و نظام قضایی ایران.

۱۹- اقدام نظام حقوق کیفری و قضایی ملی کشورها و دولت ایران در جهت «ظرفیت سازی ملی و منطقه ای برای ارتقاء حقوق بشر و دسترسی بیشتر به عدالت قضایی و کیفری» و اعمال آن نسبت به ضابطین دادگستری و سایر عوامل موثر در فرایند دادرسی‌های قضایی.

۲۰- آموزش حقوق شهروندی و بشر در نظام آموزشی و دانشگاهی دولتهای عضو منشور ملل متحد در راستای ترویج و ارتقای حقوق بین‌الملل بشر و توسعه اصول دادرسی عادلانه در جهت استاندارد سازی اصول فعالیت حرفه ای وکالت و قضات و احترام و ترویج حقوق بشر و هدف ۱۶ توسعه پایدار^{۷۴} با استفاده از ظرفیت های بین‌المللی و منطقه ای.

⁷⁰ Long-term Structural and Systemic Measures for the Future.

⁷¹ Institutional Development at the International Level.

⁷² Reforming the Legal Framework.

⁷³ Strengthening the Status of Lawyers in Society.

⁷⁴ SDG 16.

**The right of access to a lawyer in international criminal law and Iranian criminal law
(similarities and differences)**

Abstract

The right of access to a lawyer is considered a fundamental and fundamental right in international criminal law and the Iranian judicial system and a criterion for ensuring a fair trial. The recognition of this right, like its limitation, is not the same and is different in them. The question of the article is what is the right of access to a lawyer like in international criminal law and Iranian criminal law? And what are the similarities and differences between them? And with an analytical and comparative method, it is used to answer it and explain the scope and scope of that right in criminal proceedings. The findings of the article indicate the difference in the patterns of recognition and limitation of the above right, despite the similarities between them, and despite the recognition of that right; the said right has been limited in various ways and repeatedly in the ordinary laws of Iran. The limitation of the right of access to a lawyer in Iranian criminal law, unlike international criminal law, has fundamental differences that indicate a fundamental difference in the pattern of recognition, inclusion and limitation of that right. Recognizing and guaranteeing the right to access a lawyer of one's own choosing lays the foundation for a fair trial, and restricting it causes the trial to be unfair, which requires a review of the pattern of restricting the right to access a lawyer and moving towards a model of fair trial and access to criminal justice.

Keywords

Right of access to a lawyer, right of defense, international criminal law and Iranian criminal law